

ખુલાસો

[૧]

અહીં લખવાની વાત થોડી જૂની થઈ ગઈ છે પણ જણાવવી જરૂરી છે.

શ્રીમંત મદારાજસાહેબે વિકસાવેલા વિદ્યાપ્રેમના ફલરૂપ વડોદરાના પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિરની ભાષાંતર શાખા તરફથી ૧૯૩૨ના નવેમ્બરની ૧૯મી તારીખે મારા નામ ઉપર એક પત્ર અમદાવાદ પુરાતત્વ મંદિરને સરનામે આવેલો. એ પત્ર પઢેંઓ ત્યારે હું ધરમાં ન હતો. પણ નામદાર સ્વિટ્ઝરલંડની મહેમાનખીરી બોમ્બી તાબે જ બહાર આવેલો અને સ્વાસ્થ્ય મેળવવા રીથો જ મારા વતનમાં પઢેંઓ મળેલો. માટે કુટુંબ મારી સાથે રહેવા અગ્ર્યું ત્યારે તે પત્ર મને દાઘોદાઘ મળી ગયેલો. એ વખતે કાર્મ લખી ૧ વાંચી લાપ તેવું માટે સ્વાસ્થ્ય ન હતું. બૌદ્ધિક કામ કરવાની જો શક્તિ મુમાવેલી તે હું પણે જાણે વખતે પાછી મેળવવા નમીનવાન થયો. એ દરમિયાન ભાષાંતરશાખાના પ્રેમાળ સુભાષોએ મને ઊભા પત્રની વાક આપી પૂજાવેલું

કે 'તમને જે કામ સોંપવામાં આવ્યું છે તે ક્યાં સુધીમાં થઈ શક્યો?' એનો ઉત્તર આપતા પહેલાં કેટલીક આવશ્યક પ્રવૃત્તિઓ માટે મારે પ્રવાસ કરવો પડેલો અને તે દરમિયાન 'મને સોંપેલું કામ થોડા વખતમાં કરી આપીશ, મને જે મુદત આપી છે તેમાં વધારો 'કરવા કૃપા કરશો' એવો ઉત્તર બાપાંતર સાખાના કાર્યવાહક સભ્યનોને આપેલો. વળી પાછું શારીરિક પરિસ્થિતિ અને બીજી કેટલીક અગવડોને લીધે એ કામ ઝોળે પડ્યું. છેવટે એણે કહ્યું કે ૧૯૭૪ના જૂન સુધીમાં મારે એ કામ કરી જ આપવું જે સભ્યનોએ મારે માટે આ જાતનું નિમવાત્મક પ્રતિબંધન મૂક્યું તે જદલ તેમનો મારે આભાર જ માનવો પડે છે. એ પ્રતિબંધનને લીધે જ હું થ્રીસપ્તાહ-બાળજાનમાળામાં આ કામ ઉપરિચિત કરી શક્યો છું.

બાળકો જેને સારી રીતે વાંચી સમજી શકે એવી શ્રીદેમચંદ્રાચાર્યની કથા મારે સખવાની હતી. તે ઉપરાંત જે યુવતા બાળકો આ કથા વાંચવાના છે તે યુવત્રું વાતાવરણ પણ મારે ધ્યાનમાં રાખવાનું હતું. વળી, એ વાતાવરણ ધ્યાનમાં રાખતાં પણ મારે આચાર્ય દેમચંદ્રની કથા જેવી મૂળે છે તેવી જ સખવાની હતી; છતાં એક કામ ખામ એ કરવાનું હતું કે એ પ્રામ કથાને મૂળ આશય મુસંગત રાખી તેમાં પ્રેરકતરત્વ બેગની તેને રંગવાની હતી. પ્રસ્તુત મૂળ કથાને રંગતાં તેને ક્યાંય મરડી નથી, માત્ર જૂની કથામાં જે જનની સંસ્કૃત આપાની સંદેશના છે તે સંદેશના દેરવી વાનાવરણને બંધ બેસતી ગૂંચવાતી આપાદારા આ કથા રચી કરી છે.

આચાર્ય હેમચંદ્રનું જીવન માનવસ્વભાવને અનુરૂપ જ હતું અને તેને આ કથામાં તે રીતે જ ગોઠવવામાં આવ્યું છે. પ્રભાવકચરિત્રમાં અને પ્રબંધચિંતામણિમાં હેમચંદ્રની કથા વીગતથી વર્ણવેલી છે. એ કિપરાંત ઉપદેશતરંગિણીમાં પણ તેમની કથાનો અગત્યનો ભાગ લખાયેલો છે. આ બધાનો આધાર લઈ આ કથાનું વસ્તુ ગોઠવેલું છે.

આચાર્યે રાગ્નને રાજધર્મનો જે ઉપદેશ કરેલો છે અને અહિંસાને લગતી જે સમજણ આપેલી છે; તે બધું તે તે પ્રબંધોમાં આજે પણ વિવિધમાન છે. તેને અહીં આપતાં ફક્ત ભાષા અને તેની સંકલ્પના જ બદલેલી છે.

આ કથામાં આપેલી હરીકેત શુદ્ધ ઇતિહાસ નથી; પણ હેમચંદ્રના ઐતિહાસિક વૃત્તાંતની બીંત ઉપર જ તેને ચીતરવામાં આવી છે એમાં કશા શંકા નથી. કથામાં શુદ્ધ ઇતિહાસનો જ માત્ર ઉપયોગ જરૂર કરી શકાત પણ બાળ-વિજ્ઞાનમાળામાં એ આપવાની છે એથી બીજા ઉતારા, સાલવાર પ્રજ્વલિતા આંકડા અને તેને લગતા બીજાં સંસ્કૃત પ્રાકૃત ઉલ્લેખો વગેરે કશું મૂક્યું નથી. અને એટલા પૂરતી જ તે શુદ્ધ ઇતિહાસરૂપ નથી એમ સમજવાનું છે.

આ કથા લખવાનું કામ બ્યારથી મને સોંપાયું ત્યારથી આજ સુધીમાં લગભગ ચોવીસ માસ વીતી ગયા. ખરી રીતે ચોવીસ દિવસમાં લખી શકાય એવી આ કથા છે; પણ શારીરિક અગવડ અને બીજા અનેક બાધક પરિસ્થિતિઓમાં સપડાએલો હોઈ આ કામ માટે આટલો બધો વિલંબ થઈ ગયો છે.

આ નજવી પ્રવૃત્તિ માટે આટલો લાંબો સમય વહી જતાં પણ પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરના આચાર્યશ્રીએ અને 'બાપાંતર યાખાના પ્રધાન કાર્યવાહકોએ મારા તરફ જે પ્રેમબદ્ધિ બતાવી છે તે હું કદી પણ ભૂલી શકું' એમ નથી. એમના એ અસાધારણ ઔદાર્ય માટે એ બધા મહાશયોનો અહીં હું પુનઃ પુનઃ આભાર માનવો ઉચિત સમજું છું.

નામદાર શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારે પોતાની પ્રજાને પોતે આપેલાં વિદ્યાવ્યાસંગનાં ફોજો ચખાડવા જે અનેક સંસ્થાઓ સ્થાપેલી છે તેમાંની આ એક બાપાંતરયાખા પણ છે. તે દ્વારા ગૂજરાતના કુમારકુમારીઓ અનેક પ્રકારનું જ્ઞાન સંપાદન કરી રહ્યાં છે.

ગૂજરાતના એક મહાન સુધારક રાજવીની પ્રેરણાથી સ્થપાએલી સંસ્થાદ્વારા ગૂજરાતના એક મહાન ધર્મરાજવીની કથા ગૂજરાતના કુમારકુમારીઓ સમક્ષ રજૂ થાય છે એ વિશેષ આનંદની વાત છે. આ માટે તે મદારાગતનું અને તેમજ સ્થાપેલી જ્ઞાનવાપીકૃપ સંસ્થાઓના કાર્યવાહકોનું ગૂજરાત ખાણી છે એ કંથન બરાબર છે.

[૨]

બૃનકાગનો ખરો જ્ઞાન જાણવાથી આપણને વર્તમાન કાળ જીજો કરવાની પ્રેરણા મળે છે. બૃનકાગના પુરુષોની શૂરવીરતાની કથાઓ આપણામાં શૂરાતન રેડે છે. સાહસિક વ્યવહારિયાનાં ખરા જ્ઞાનથી આપણામાં વ્યવહારિક સાદમ જાગે છે. વિવિધ વસ્તુઓની ખાણ જેની મોટી મોટી પોટો સાથે દેશપરદેશ ફરતા વણજારા અને સમુદ્રને મળી મળીને

તેમાંથી રત્નો મેળવતા વહાણવટીઓની વાતો આપણા જૂગોળના જ્ઞાનને વધારે ને વધારે ખીલવે છે. આપણાં ગોધન અને માયાળુ ખેડૂતોની નિર્દોષ કઠાણીઓ આપણને અર્થશાસ્ત્રનો ખરો મર્મ સમજાવે છે. આજાં મહીર અને ભાતીગળ પટોળાં વણનારા આપણા ગજારુ વાંઝાઓની વણકરીની વાતો આપણી વસ્ત્રકળાની ચાદ આપે છે. પ્રગ્નના કસ્યાણુને માટે માથાનું સાકું કરનાર આપણા નીમકહલાલ સેવકોની સેવાકથનીઓ ખાંડની ધાર જેવા સેવાધર્મની આપણને ઝાંખી કરાવે છે. અને લૂણુસકું ખાદ્ય લોકસંમદ કરનારા પ્રાણજો, ધર્માચાર્યો અને સાધુસંતોએ અજમાવેલી પ્રગ્ન કેળવવાની પદ્ધતિઓ આપણને કેળવણીની ખરી દિશા તરફ દોરે છે. આ દૃષ્ટિથી જ સુતાવળ જેવા પણ જૂતકાળના જનાવોની મહત્તા છે. એથી આ ઉદ્દેશને લક્ષ્યમાં રાખીને આપણા નામદાર શ્રીમંત મહારાજાએ પોતાની ઉગતી પ્રગ્નને કેળવવા આ-કદમાં નાનીશી પણ કિંમતમાં હીરા જેવી અમૂલ્ય-બાળજ્ઞાનમાળાની યોજના કરેલી છે. આજે તેમાં એવા જ એક ગૂજરાતના આદર્શ ધર્માચાર્યનું ખરું વૃત્તાંત આપવાનું છે. ગૂજરાતી બાળકુમારો પોતાના દેશના એ આદર્શપુરુષનું વૃત્તાંત વિશેષ વહાલથી જ વાંચવાના !

[૩]

ગૂજરાતના બીજા કેટલાક આધુનિક મંચકારો શુદ્ધ અદ્વિસાનું સ્વરૂપ અને તેને લગતી બીજી અનેક મર્યાદાઓ સમજી શક્યા નથી, તેથી જ તેઓ એ સનાતન અને સર્વમાન્ય અદ્વિસાનો ટોળ કરવાનું પણ ચૂક્યા નથી.

વીરમતી નાટકના અને કર્ણધેવાના વિદ્વાન લેખકે અહિંસાનો ટોળ કરી પોતાની સંકીર્ણદષ્ટિને જ સાબીત કરી આપી છે. જે હકીકત સર્વથા અસક્ય વા અસંભવનીય હોય તેનું સખ્દોમાં ચિત્ર આપવું એ, ઉદાત્તમયોમાં સોનાની યાળામાં લોહાની મેખ જેવું છે. ઉદાર મંથકારોની એ, મર્યાદા બહારની પ્રવૃત્તિ છે.

કોઇ પણ તત્ત્વનો ટોળ કરવાથી તેનું મૂલ્ય ઘટતું નથી; પણ ટોળ કરનાર પોતાની ટોળા પ્રકૃતિનું મૂલ્ય અંકાવે છે. વેદશાળથી માંડીને જે જે ધર્મો વા સંપ્રદાયો નીકળેલા છે તેમાં શું કોઇ એવો ધર્મ કે સંપ્રદાય છે જે અહિંસાને પ્રથમપદ ન આપતો હોય ? અથવા અહિંસાનો ટોળ કરનારા ૫ વિદ્વાનો કોઈ નવા સંહારકધર્મનું વિધાન કરે છે શું ?

હેમચંદ્રને લગતી કેટલીક માહિતી રાસમાળામાં ૫ આપેલી છે; પણ તેમાંની કેટલીક તો તદ્દન મિથ્યા છે. એમાં જે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે અંતસમયે હેમચંદ્રે ધર્મપરિવર્તન કરેલું; એ હકીકત સર્વથા અવધાર્ય છે. હેમચંદ્ર જન્મથી છવનપર્વત જૈનધર્મના જ અનુયાયી હતા અને તેના જ અનુયાયી રહેલા. એ હકીકતમાં કોઈ પ્રકારના સંદેહને લેણ પણ અવકાશ નથી. ઇતિહાસદૃષ્ટિથી જોનારને એ માટે અનેક પુષ્ટ પ્રમાણો મળ્યા શકે છે. ત્યાં બીજાં ઐતિહાસિક અનેક પુષ્ટ પ્રમાણો ઉપલબ્ધ હોય ત્યાં દંતકથાની હકીકતને લેણ પણ સ્થાન ન હોઈ શકે.

કેટલાક અંગ્રેજ લેખકો આપણી સંસ્કૃતિને સમજી શકતા નથી, તેમ તેમની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમા રાજદારણીની દૃષ્ટિ વ્યાપેલી હોવાથી અને 'આપણા સમાજમાં બેદ કેમ વધે ?' એ તેમની પ્રવૃત્તિનું મુખ્ય લક્ષ્ય હોવાથી તેઓ એવી એવી દંતકથાઓ દ્વારા કેટલીયે નિરર્થક વાતો ચલાવ્યા કરે છે.

જેવું છે તેવું આચાર્ય હેમચંદ્રચરિત્ર આ આજી રેખા-દર્શન સાધાર દોરવામાં આવેલું છે, તે સૌના બ્રમ ટાળે અને સૌને સાચી ઝેરણા આપે.

|| અમદાવાદ, અક્ષયતૃતીયા

બેચરદાસ

૧૯૯૨

અનુક્રમ

મુદ્દો	પાનું
૧. ગૂજરાત	૧
વિદ્યાળ ભાલ નેવો ભાલ	૨
ધંધુકા	૩
મોહનમહાજન અને હેમચંદ્રના માતાપિતા	૩
૨. હેમચંદ્રનો જન્મ	૪
હેમચંદ્રની માતાને સહગરુનો સમાગમ	૪
ગુરએ વણવેલું હેમચંદ્રનું લવિધ્ય	૬
ગૂજરાતની માતાની ઉદારતા	૬
૩. ધંધુકાથી ખંભાત	૮
ખંભાતમાં દીક્ષા	૯
ચાંગદેવને બદલે મુનિ સોમચંદ્ર	૯
સોમચંદ્રની કઠોરસાધના	૧૦
સોમચંદ્રનો ગુણવિકાસ	૧૦
સોમચંદ્રને બદલે હેમચંદ્ર	૧૦
આચાર્ય હેમચંદ્રની માતૃભક્તિ	૧૧

૪. ખંભાતની પ્રાજનો ઉદ્ધાર	૧૨
આચાર્ય હેમચંદ્રની વ્યાખ્યાનધારા	૧૩
૫. હેમચંદ્રસૂરિનો પાટણ તરફ વિહાર	૧૬
પાટણની પ્રજાના	૧૭
૬. પાટણનો રાજા અને પાટણમાં હેમચંદ્ર	૨૩
હેમચંદ્ર અને સિદ્ધરાજનો સમાગમ	૨૪
હેમચંદ્રને રાજાની વિનંતી	૨૫
હેમચંદ્રનું કાવ્યચાતુર્ય	૨૫
સિદ્ધરાજની વિદ્વત્સભામાં હેમચંદ્ર	૨૫
૭. માલવદેશનો જ્ઞાનભંડાર અને રાજાનો તેજોવધ	૨૬
માલવાના જ્ઞાનભંડારનો પરિચય અને હેમચંદ્રને	
તેની સોંપણી	૨૭
રાજાની વિનંતી	૨૮
૮. રાજાનું મન પારખનાર હેમચંદ્ર	૨૯
અથો રચના રાજાની હેમચંદ્રને વિનંતી	૩૦
૯. ગૂજરાતની સેવા	૩૨
ગૂજરાતની કુદૃષ્ટા તરફ હેમચંદ્રે ખેંચેલું રાજાનું ધ્યાન	૩૩
હેમચંદ્રે ચીતરેલી ગૂજરાતની ભારી કુદૃષ્ટા	૩૪
૧૦. હેમચંદ્રનું ચમકણું તેજ	૩૭
હેમચંદ્રનો વિશાળ મગ	૩૮
આકરણની પૂર્ણ રચના અને પ્રતિજ્ઞા	૩૯
૧૧. રાજાનો વિદ્યાપ્રેમ	૪૧
શ્રીમંત મહારાજા અને આકરણનો ઉદ્ધાર	૪૨
હેમચંદ્રના અથો	૪૩
ગૂજરાતની બેઠકારી	૪૩

૧૨. રાજસમાગમ	૪૫
હેમચંદ્રના કેટલાક વિદેશીઓ	૪૫
સકલ રાજ	૪૬
જૈનપાંડવોની કથા અને બ્રાહ્મણોનું અપમાન	૪૬
રાજનું સમાધાન	૪૭
૧૩. મહાભારતની પાંડવકથાનો અને જૈનપાંડવ- કથાનો પ્રજા સમક્ષ કરેલો ઘટસ્ફેટ	૪૮
રાજનો ન્યાય	૫૨
૧૪. હેમચંદ્રનો ઉપદેશ અને સર્વધર્મ-સમલાપ	૫૩
૧૫. હેમચંદ્રે દર્શાવેલો રાજધર્મ	૫૭
૧૬. રાજા અને આચાર્યની ગાઢ મૈત્રી	૬૩
રાજા સાથે હેમચંદ્રનો પ્રવાસ	૬૪
૧૭. હેમચંદ્રનો પાંડુથી વિહાર	૬૭
હેમચંદ્રનું પાંડાતમા આગમન	૬૮
૧૮. હેમચંદ્રને કુમારપાળનો સમાગમ	૬૯
રાજા તરીકે કુમારપાળ	૭૦
કૃતક કુમારપાળ	૭૦
રાજા કુમારપાળ અને હેમચંદ્ર	૭૧
૧૯. કુમારપાળને જૈનધર્મનો પરિચય	૭૨
કુમારપાળની વિશેષ જિજ્ઞાસા અને હેમચંદ્રનો ઉપદેશ	૭૩
૨૦. દેવીનમિત્તે પશુવધનો નિષેધ	૭૫
૨૧. સ્ત્રીના વારસાહકનું સંસ્થાપન	૭૭
૨૨. કુમારપાળની આજ્ઞાઓ	૭૮
કુમારપાળની અંગેન અયકામણ	૭૯

૨૩. રામની મૂચનો ઉકેલ	૮૨
૨૪. હેમચંદ્રના યોગથી કુમારપાળનું વધનું જનું સાવર્તન	૮૫
૨૫. હેમચંદ્રનું આશ્રુત સામર્થ્ય	૮૮
૨૬. હેમચંદ્રનું ધન્યંતરિકોશલ	૯૧
૨૭. આચાર્ય અને રામની મહત્ત્વાકાંક્ષા, ગુરુ હેમચંદ્રની રહેર	૯૩
૨૮. સોમનાથના મંદિરનો ઇર્ષાદાર	૯૮
૨૯. પ્રજાપાલક હેમચંદ્ર	૧૦૧
૩૦. હેમચંદ્રની કૃતિઓ	૧૦૫
૩૧. કલિગાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્ર	૧૦૯
૩૨. હેમચંદ્રની માનુષકિત	૧૧૧
૩૩. હેમચંદ્રનું ધૃંદળાળ	૧૧૩
૩૪. હેમચંદ્ર અને જૈનવિહારો	૧૧૫
૩૫. હેમચંદ્રનું અવસાન	૧૧૭
૩૬. હેમચંદ્રના શિષ્યો	૧૧૯
૩૭. ઉપસંહાર	૧૨૦

ગુજરાતનો ધર્માચાર્ય

હેમચંદ્ર

૧

ગુજરાત

ગુજરાતનું ગૌરવ હવે તો કોઈથી અનવશ્ય નથી. ગુજરાતની રાગહર અને બલપ્રદ વનસ્પતિઓ, ભાદર, સાબરમતી, મહી, નર્મદા અને તાપી જેવી મોટી મોટી નદીઓ, સંલુવની જડીબુટ્ટીઓ અને અનેકવિધ ખનિજ પદાર્થોના અખૂટ ભંડાર રૂપ ગિરનાર, બરડો, શેત્રુંજી અને આણુ જેવા પહાડો ગુજરાતની અચળ-શાશ્વત-અમૃદિ છે.

ગુજરાતની લીલી વાડીઓમાં ઢેકા કરતા કલાપી-મયૂરો કેના હૃદયને હરતા નથી ? આણુનું વસ્તુપાળનું

વિનાયક, સિદ્ધપુરનો રુદ્રમાળ, ઝોટરાનું સૂર્યમંદિર, પાટણ અને ખંભાતના પુસ્તકભંડારો, અમદાવાદના પ્રસિદ્ધ મકરના, મસજિદો અને પેલી ચમત્કારિક કોતરણીવાળી જાગીઓ, પ્રભાસપાટણનું પ્રસિદ્ધ શિવાલય તથા લોકડા ઉપરનું અદ્ભુત શિલ્પકામ એ બધું જૂનરાતના ભૂતકાળને વધારે ને વધારે જિજ્ઞાસા બતાવે છે.

વિભાગ ભાગ જેવો 'ભાલ'

એવા આ જૂનરાતમાં માનવના વિશાળ ભાલ જેવો ભાલ પ્રદેશ મુવિખ્યાત છે. ખંડવાને આંટે એવા ભાલના ઘઉં કોણુ નથી બાળતું? ચોમાસામાં એ પ્રદેશ કેમ બાલે કેઈ નવો મહાસાગર ઉમટ્યો ન હોય એવો જલમય થઈ જાય છે. ભાલનો એ પ્રાકૃતિક જલપ્રવાહ વૈજ્ઞાનિક સાધનોને પણ બૂકા બનાવી તેની નિરર્થકતા સાબીત કરતો હસતો જણાય છે.

ભાલપ્રદેશ આપણા ભાલપટ્ટ જેવો સપાટ છે; તેથી ત્યાંના વતનીઓનાં નેત્રો દૃષ્ટિના વ્યાયામને લીધે બહુ દીર્ઘદર્શી બને છે. ચોમાસાના ચેપી લેનને દૂર કરવા બાલે લગવાને હંચર ભાલને મોકલ્યા હોય તેવો ધખારો ભાલના એ લેજને સૂકવી ચોષી લે છે; અને શિયાળાની શુભાળી ઠંડી ભાલનાં ભાઈબહેનોને વધારે ને વધારે સહનશીલતાની તાલિમ આપે છે.

ધંધુકા

એવા એ રઢિયાળા લાલપ્રદેશમાં ધંધુકા નગરનું નામ સુવિખ્યાત છે. આજે તો એ નગર દેશી અને સરકારી હાથને જોડતું હોવાથી વળી વધારે મશહૂર છે.

મોઢમહાજન અને હેમચંદ્રનાં માતાપિતા

એ નગરમાં મોઢ વાણિયાની વસ્તી સારી હતી. જે અર્થ 'શીખ' શબ્દનો છે તે જ અર્થ 'મોઢ' શબ્દનો છે. એથી મોઢ લોકો જિજ્ઞાસાવાળા-શીખવાની વૃત્તિવાળા અને નમ્ર હોય એમાં શી નવાઈ?

આજે જેમ ગાંધીજીને હીંધે મોઢ જ્ઞાતિ ઊજળી છે તેમ તે વખતે મોઢદંપતી ચાચ અને પાહિનીને હીંધે ધંધુકાનું મોઢ મહાજન ઊજળું હતું. જેમની વાત અહીં લખવાની છે તે ગુજરાતના મહાન આચાર્ય હેમચંદ્રનાં જનક અને જનની એ દંપતી હતાં.

૨

હેમચંદ્રનો જન્મ

આચાર્ય હેમચંદ્રની કથા કાંઈ પુરાણકથાની જેમ જુગજુગની જૂની નથી. એ તો કાલ સવારની ખરેખરી બનેલી વાત છે. આજથી ૮૪૫ વર્ષ પહેલાં એટલે અંવત ૧૧૪૫ના કાર્તિક શુભ દિવસે પૃથ્વીમાને દિવસે આપણા આ જાવી યુગાવતારનો જન્મ એ ધંધુકા નગરમાં થાયને ઘેર પાહિનીની દુબે ચઢેલો હતો.

હેમચંદ્રની માતાને અદ્વૈતનો સમાગમ

પુત્ર પેટમાં હતો ત્યારે માતા પાહિનીને ધણા ચંચા-સાગ-વિચારે ઉપજેલા, અને વળી દેવદીવાળી જેવા ચંચા-સાગ-દિવસે પુત્રનો જન્મ

થએલો તેથી માતાપિતાએ સ્વજનવર્ગ સમક્ષ પુત્રનું નામ 'ચંગદેવ' પાડ્યું.

માતાપિતા તેનું પૂરેપૂરું લાલનપાલન કરવા લાગ્યાં અને ચંદ્રકળાની જેમ ચંગદેવ વધવા લાગ્યો. એ પાંચ વર્ષનો થયો એટલે પોતાની કાલીકાલી મધુર વાણીથી માતાપિતાને આનંદ આપવા લાગ્યો.

એ અરસામાં દિવ્યદષ્ટિવાળા પરોપકારપરાયણ જૈનાચાર્ય દેવચંદ્રસૂરિ ગામેગામ ફરતા ફરતા ધંધુકામાં આવી ચડ્યા. તેઓ ત્યાં મોઢાએ બંધાવેલા જિનમંદિરમાં ઉતરેલા હતા.

એક વાર ચંગદેવ તેની માતા સાથે જિનમંદિરે પહોંચ્યો. શુરુની દિવ્યદષ્ટિમાં ચંગદેવ સામાન્ય માનવ ન જણાયો; પણ લવિષ્યનો યુગાવતાર ભાસ્યો.

શુરુને લાગ્યું કે ચંગદેવને બરાબર સાધનસામગ્રી મળે તો તે આખા જૂજરાતને શોભાવે એવો મહાપુરુષ થઈ શકે એમ છે. જે સ્થિતિમાં ચંગદેવ અત્યારે છે તે જ સ્થિતિમાં કાયમ રહે તો તેનો ખદેખદો વિકાસ થવો અશક્ય છે અને તેનાથી આખા દેશને લાભ થવો પણ અસંભવિત છે. જો તે ઘરમાં રહેશે તો વાસનાની બળમાં ફ્યાશે અને બહુ બહુ તો થોડુંપણ નાનું ભેયું કરી થોડાં સંતાનોનો પિતા થશે. પરંતુ જો તે એક ઉત્તમ સાધકની પેઠે ચિત્ત-

શુદ્ધિની સાધનાના માર્ગે લક્ષ્મી વળે તો તે પોતે તો અદ્ભુત મહિમાશાળી થશે એટલું જ નહિ, પરંતુ તેનાથી આખા મૂલશતને ન વર્ણવી શકાય એવો લાભ મળનારો છે.

ગુરુએ તથા વેણુ દેમચંદનું ભવિષ્ય

ગુરુએ ગંભીરપણે વિચાર કર્યા પછી ચંગ-
 દેવની માતા પાદિનીને આશીર્વાદ આપતાં કહ્યું:
 “માતા ! આ તારો પુત્ર એક અદ્ભુત પુરુષ થવા
 નિમિત્ત છે. તું તેને તારી મમતાને લીધે ઘર બહાર
 નહીં જવા દે તો તેનું તેજ વધવાનું નથી. જો તે
 અમારી પામે રહે અને અમારા જેવો થઈને વિચરે
 તો તે ગૌતમનો બીજો અવતાર જ થવાનો. એટલું જ
 નહિ પણ એના પ્રભાવથી આખા મૂલશતમાં
 ‘અમારિ’નો ટકો વાગવાનો, એના ચરણમાં મોટા
 મોટા ગજલો નમવાના અને એનો વિજયવાવટો
 આખા દેશમાં ફરકવાનો એ હું જણાવર નિહાળી
 રહ્યો છું. તારી ઈચ્છા હોય તો તેને અમારી પામે
 મૂકી જા. આ તારો પુત્ર છે, તું તેની ઉત્તતિ ચાહે
 હો માટે આટલી હદીકત વગર પૂછ્યે પણ જણાવ્યા
 વિના રહી શકેનો નથી.”

મૂલશતની માતાની દાગળા

માતા મગજળી થઈ ગઈ. પુત્રના કલ્યાણ
 નિમિત્તે, આખા દેશના અબ્ધુદય સારુ, તેણે પોતાની

મમતાનું બલિદાન દેવાનું નક્કી કર્યું.

પણ તેને એમ થયું કે પુત્રના પિતાની સમ્મતિ વિના હું એકલી ચંગદેવને ગુરુને ચરણે શી રીતે સોંપી શકું ? છતાં 'શુભસ્ય શીઘ્રમ્' સમજી, તેણી એકલીએ પોતાની બધી ધીરજ લેગી કરી, એક માત્ર પોતાના ગૂજરાતના અબ્યુદયને સારું, પોતાના વહાલા ચંગદેવને તે વખતે જ ગુરુને ચરણે ધરી દીધા અને પોતે પણ પાછળથી જૈન સાધ્વીની દીક્ષા લઈને ગામેગામ વિચરવા લાગી.

૩

ધંધુકાથી ખંભાત

તે સમયની ખંભાત નગરની બહોળલાલી આજની મુંબઈની બહોળલાલીને કોરે મૂકે તેવી હતી. ત્યારનું ખંભાત ભારતવર્ષનું મોટામાં મોટું બંદર હતું. એને કિનારેથી જૂજરાતીઓ ચીન, જાવા અને સુમાત્રાને ઘર-આંગણની જેમ ખુંદી વળતા એ તો ગઈ ઠાલની વાત છે. ખંભાતને આરે ચોરાશી બંદરનો વાવટો નિરંતર લહેરાં લેતો. પહોળા સહવાળાં મોટાં મોટાં ડોયાં અને દેવભવન જેવાં મુંદર વહાણોનો ખંભાતી સમુદ્રમાં જ્યારે મેળો પડતો ત્યારે તો એની શોભા કાંઈ ચોર જ થતી.

ખંભાતનો માણેકચોક તો કેમ જાણે માણેકોનો મોટો ચોક ન હોય તેમ અંધાગમાં પણ ઝનારા

માર્ગ કરતો. ખંભાતના ઝવેરીઓ અને નગિનગરો જગમગાડૂર હતા; અને ખંભાતી તાળાં તો તે દિ' પણ દેશભરની બજારોમાં વેચાતાં અને આજે પણ વેચાય છે. ચોક્કસ પ્રકારના શુભસંકલ્પ સાથે શુરુ દેવચંદ્ર-સૂરિએ ધંધુકાથી ખંભાતબંદર તરફ વિહાર કર્યો.

ખંભાતમા દીક્ષા

પાંચ વર્ષના ચંગદેવને લઈને શુરુ દેવચંદ્રસૂરિ ખંભાતબંદરે આવી પહોંચ્યા. તે વખતે જૈનકુલ-ભૂપણ મંત્રી ઉદયન ખંભાતનો સૂબો હતો. શુરુએ ચંગદેવને લગતી બધી હકીકત મંત્રી ઉદયનને સમજાવી. એટલે ઉદયને ખંભાતને શોભે એવા બારે ઠાઠમાઠ સાથે ચંગદેવની દીક્ષાનો મોટો ઉત્સવ કર્યો.

હવે ચંગદેવને બદલે શુરુએ તેનું નવું નામ 'સોમચંદ્ર' પાડ્યું; અને આ નવા જન્મમાં આવી તેણે કયાં દેમ વર્ત્યું, કયા કયા આચારો પાળવા તે બધું સોમચંદ્ર મુનિને તેમણે સમજાવ્યું.

ચંગદેવને બદલે મુનિ સોમચંદ્ર

સંવત ૧૧૫૦ ના મહા શુભ દિન ૧૪ ને શનિવારે સોમચંદ્ર મુનિની દીક્ષા ધર્મ-એટલે પાંચ વર્ષનો પણ સોમચંદ્ર પ્રબળ સંસ્કારી હોવાથી શુરુનું કથન બરાબર સમજી ગયો અને શુરુએ બતાવેલ માર્ગ પોતાનો અભ્યુદય સાધવા લાગ્યો.

સોમચંદ્રની કઠોર માધના

દીક્ષા લીધા પછીની ક્ષણથી તે લાગલાગટ મોળ
વર્ષે પર્યંત મુનિ સોમચંદ્ર પોતાના ધ્યેય તરફ એવો
સો એકાગ્ર થઈ ગયો કે કેમ જાણે આ કોઈ ખીજો
એકલવ્ય જ ન હોય ! શું એનું ખીલેલું પ્રકટેજ,
શો એનો અપૂર્વ વિદ્યાભ્યાસ, શી એની પ્રેમાળ
શુરુભક્તિ અને આચારપાલનમાં તેની કેવી આવધાનતા !

સોમચંદ્રનો ગુણવિકાસ

તેને માટે જે સવિધ્ય શુરુએ ભાષેલું તે
હવે ખરેખરું મૂલંકૂપ લેવા લાગ્યું. જેન શાસ્ત્રો અને
અન્ય શાસ્ત્રોનું વિશાળ વાચનમનન, લોકસંગ્રહના
ભાવોની પ્રબળતા, નવા નવા ઉપયોગી સાહિત્યને
નિર્માણ કરવાની યોગ્યતા, સમયનું જાણપણું, દેશ
કાળ રાજ અને પ્રજાના માનસનું સ્પષ્ટ અવલોકન,
દંભ વિનાનું બાધામાધુર્ય, રાજની પણ મોહમાં ન
હળાય તેનું પ્રખર તેજ, વ્યવહારમાં ચતુરતા, પ્રતિબાનો
પ્રકર્ષ અને તત્કાલની પ્રજાની પરિસ્થિતિનો સ્પષ્ટ
પરિચય—એ બધા ગુણો હવે મુનિ સોમચંદ્રમાં
પ્રત્યક્ષ થવા લાગ્યા.

સોમચંદ્રને જાહેર દંભચંદ્ર

શુરુએ મુનિ સોમચંદ્રમાં પોતાનો પદ-ભાર
વહેવાની યોગ્યતા એતાં જ તેને પોતાનું પદ ભાર

ઉત્સાહથી આપી દીધું. સંવત્ ૧૧૯૬ ના વૈશાખ
શુક્ર દિવસ તૃતીયા—અક્ષય તૃતીયા—ને દિવસે ન્યારે
સૂર્ય પોતાના પ્રચંડ તેજથી ઝળહળી રહ્યો હતો તેવે
મધ્યાહ્ન સમયે ગુરુ દેવચંદ્રસૂરિયે આ માનવ-
માર્તંડ મુનિ સોમચંદ્રને પોતાની કંઠા ઓઢાડીદીધી.
પોતાનું ‘આચાર્ય’ પદ તેને સોંપી દીધું અને તેનું
નવું નામ ‘હેમચંદ્ર સૂરિ’ બહાર ઠર્યું.

આચાર્ય હેમચંદ્રની માતૃભક્તિ

આચાર્ય ધયા છતાં પણ મુનિ હેમચંદ્રનો
માતૃપ્રેમ હતો જેવો ને તેવો જ હતો. પોતાની પાછળ
આધવી ધણેલી માતા પાહિનીને પોતાના આચાર્ય-
પદને પ્રસંગે તેમણે સાધવી વર્ગમાં ‘આચાર્ય’ પદે
સ્થપાવી—‘પ્રવર્તિની’ પદ અપાવ્યું અને સંપ્ર સમક્ષ
તે પ્રવર્તિની પાહિની સાધવીને આચાર્યના સિંહાસનની
અધિશરિણી બનાવી, તે મુપુત્રે—એક જૈન આચાર્ય—
પોતાની માતૃભક્તિને વ્યક્ત કરવાનો અનુકરણીય
પ્રયોગ ન જ જવા દીધો.

૪

ખભાનની પ્રજાને ઉદ્દેશાસ

દીશાના પ્રસંગે ખંભાતે જે લાણ લીધી હતી તે કરતાં હજારગણી લાણ મોમચંદ્રના આચાર્યપદને પ્રસંગે લીધી. ખંભાતની પ્રજાને મન જાણે કેાઈ પરદુઃખભંજન વિક્રમનો રાજ્યાભિષેક મંડાયો હોય તેવો આનંદ હતો. જાણી શું કે જૈનો શું ! પંડિતો શું કે ઠવિઓ શું ! અદારે આલમ એક મુખે એ મુનિની યોગ્યતા, હક્કાપણ, ગંભીરતા અને ઉદારતાનાં વખાણ કરતાં હતાં.

મંત્રી ઉદયન તો કુલ્યો સમાતો ન હતો. તેને મન તો જિનશામનના આકાશમાં નવો ભાણ ઊગ્યા જેટલો આનંદ થયો હતો. આચાર્ય હેમચંદ્રને જોઈ તેને બત્રીંગે કોઠે અતીરમ સિચાયો.

હતો. બિનશાસનનો સર્વ મુખકર અશુદ્ધ હવે તેને હાથવેંતમાં જણાતો હતો. વનરાજના પાલક શીલ-ગુણસૂરિનું વ્યવહારચાતુર્ય તેણે આનવા આચાર્યમાં પ્રત્યક્ષ દીઠું.

પોતાના રાજવી સિદ્ધરાજ અને આ ધર્મ-રાજવી હેમચંદ્રનો સંયોગ કોઈ અપૂર્વ અદ્ભુત કૃણ નીપજવશે એવી તે ઠહ્યના કરવા લાગ્યો હતો. જ્યાં ત્યાં ધર્મને નામે પાખંડ પ્રવર્તતું હતું તે હવે અટકી જશે, દેશમાં નવા પ્રાણનો સંચાર થશે અને અહિંસા ધર્મને નામે જાયલા જેવા થઈ બેઠેલા જનોમાં નવું ચેતન આવશે તેની તેને ઝાંખી થવા લાગી હતી. ખંભાતનું જેન મહાજન, બ્રાહ્મણ મહાજન અને ખીણ બધી પ્રજા આ નવા આચાર્યને જોઈ અનેશે ઉદ્ધાસ અનુભવતી હતી અને આ નવા આચાર્ય ઊગતા ચંદ્રની જેમ ખંભાતની સર્વ પ્રજાને પોતાની વાણીમુધાથી સિચી રહ્યા હતા.

આચાર્ય હેમચંદ્રની વ્યાખ્યાનધારા

ખંભાતના મોટા બિનમંદિરને આચાર્ય 'હેમચંદ્રે અધ્યાપનમંદિર કરી મૂક્યું' હતું અને તેમાં વખતો વખત તેમની વ્યાખ્યાનધારાનો પ્રવાહ સર્વ-પ્રજાને પાવન કરી રહ્યો હતો. કોઈ વખત અર્ધ, ઠામ અને ધર્મનો પરસ્પર સંબંધ એ વિષે ચર્ચા થતી; કોઈ વખત ગૃહસ્થમાર્ગ અને સાધુમાર્ગની

અસિધારા જેવી કઠોરતા વર્ણવાતી; કોઈવાર નિવૃત્તિ-
માર્ગ અને પ્રવૃત્તિમાર્ગની એકતા વિષે આલોચન
થતું; કોઈ સમયે રાજધર્મ, પ્રજાધર્મ અને યુદ્ધધર્મ
વિશે સ્પષ્ટ સમજણ અપાતી; કોઈ વખત વૈદિક
અહિંસા અને જૈની અહિંસાનું તોલન થતું; કોઈ
સમયે અહિંસાનો વ્યવહાર ઉપયોગ, ગૃહસ્થમાર્ગી
અને સાધુમાર્ગીઓની અહિંસાની મર્યાદા તથા
અહિંસાના વ્યવહાર ઉપયોગદાર પ્રત્યક્ષમાં જ
સમાજમાં શાંતિનું સ્થાપન એ વિશે બહુ ગંભીર
વ્યાખ્યાન થતું.

કોઈ વેળા જૈનશ્રાવકો અને જૈનસાધુઓ
જે ભાતની વિકૃત અહિંસાને કલ્પી એકા છે
તેનો અને એવી વિકૃત અહિંસાદ્વારા વ્યક્તિગત વા
દેશવ્યાપી જે અનિષ્ટ ઉત્પન્ન થયું છે તેનો વિશેષ-
ઘટસ્ફોટ થતો. કોઈ સમયે પાત્રતા વિના રસાયન
ખાનારને તે કુટી નીકળી જેવી હાનિ કરે છે તેવી જ
હાનિ, પાત્રતા કેળવ્યા વિના અહિંસાને ખાળનાર વ્યક્તિ,
સમાજ વા દેશની થાય છે તે બાબત ઉદાહરણ
અને આખ્યાન—ઉપાખ્યાનોદ્વારા સમજાવાતી.

કોઈ વખત લોકસંમૂહમાં પડનાર આધુ, સંન્યાસી
કે શ્રાવક વા પ્રાજ્ઞાણુમાં વ્યવહારુ શી શી યોગ્યતા હોવી
જોઈએ તેનું વર્ણન થતું. ગીતાનો અનામદ્વિયોગ

અને જૈનધર્મનો સંયમયોગ એ જોની બહુ ઝીણવટથી
તુલના થતી. કોઈવાર ઉપનિષદનો અદ્વૈતમાર્ગ અને
જૈનધર્મનો અહિંસાવાદ, અનેકાંતવાદ એ જો વચ્ચેની
સમાનતાની સ્પષ્ટતા થતી. બિદ્યા અને દીક્ષાની
મર્યાદા અંકાતી, યોગ્યતાનું માપ વર્ણવાતું અને
દોષધર્મ અને ઉધારધર્મ આચરનારાઓ કેટલું ઇંદ્ર
અને અનિદ્ર કૃષ્ણ મેળવે છે તે સવિસ્તર સમજાવાતું.
તો કોઈવાર દેવ, ગુરુ અને ધર્મની બાહ્યસ્થિતિ ઉપર
તેમની શુદ્ધિનું માપ નથી પણ તેમની અંદરના
શુદ્ધિ ઉપર જ તે ત્રણેની ખરી શુદ્ધિનું માપ છે એ
ઉપર પણ સવિસ્તર જોડાપોહ થતો.

અને મંત્રી ઉદયનને કહી સંલગ્નાવી અને ગુરુના આશીર્વાદ તથા મંત્રીની પ્રેરણાથી તે માટે તૈયારી પણ કરી લીધી.

પાટણની પ્રભુતા

તે વખતના પાટણની ઉન્નતિની વાત શી કહેવી ? એ વખતનું પાટણ હિંદુસ્તાનભરતું પેરિસ હતું. પાટણના પ્રાસાદો, રાજભવનો અને દેવમંદિરો આત્મે મંચરતા સૂર્ય સાથે વાતો કરતા તે ઉપરના મુષળકંઠશોનો પ્રકાશ સૂર્યમા સંકાત થતો કે સૂર્યનો પ્રકાશ તેઓમા સંકાત થતો તે કહેવું કઠણ થઈ પડતું. જ્યાં ત્યાં વાગતા ગોધડિયા પાટણની સંગીતપ્રિયતાને વ્યક્ત કરતા.

પાટણના ચોરાશી ચોટા આજના મોટા મોટા પ્રદર્શનોને પણ ભુલાવે તેવા હતા—સોનીહાટમા સોનાના લાટા ઝગમગતા, સોનારહાટમા એ લાટાના નવા નવા ઘાટ ઘઠાઈ દેશભરની રમણીઓના અંગે અંગે ઓપી રહેતા નાણાવટ નાણાના ખણ-ખણાટથી ગાળ રહેતી. ઝવેરીહાટે હીરા, પાનાં, મોતી, માણિક, પ્રવાળ, લસણિયો વગેરે અનેક પ્રકારનું ઝવેરાત વારંવાર નવું નવું લાવવું પડતું.

મુગધિયાનું હાટ તો ગુલાબજળના કુવારાની જેમ મહેકી રહેતું. શેફ્ટીયાને હાટે

બગદાદી ફ્રેક્શન-(સોપારી)ના, જંગબારી લવિંગના અને મલબારી શ્રીફળોના પહાડ જેવા નવા નવા ગંજના ગંજ અડક્યા રહેતા. ઘીયાને હાટે ગોમાતાનું ચોઠખું બરફ જેવું સુગંધી ઘી અને તાણું માખણ ઘડીભર સ્થિર ન રહેતા ભામિનીઓનાં ભાજનમાં જઈ પડતાં. તેડીને હાટે ઘાણીથી પીણેલા તલના ચોઠખા અને પારદર્શક તેલથી ભરેલા કુડલાઓ અંચળ જાંટની પેઠે હલ્યા જ કરતા.

દંતારાની દુકાને ઝોખા પણ છળીલા અને જેમની બત્રીશી, રિસામણી પન્નીની પેઠે અંતાઈ ગઈ છે એવા ઘરડા પણ પુષ્ટ લોકોની ઠંઠ જામી રહેતી. બહીયાબનરમાં તો જાણે સિયારાન્ય જામ્યું હોય તેવો દેખાવ નજરે આવતો; અને આફ્રિકાના કે સિંહલદીપના હાથીઓના હંતુશોના મોટા ઢગના ઢગ નજરે ચડતા. મલિયારહાટમાં ચંદનચૂડીથી માંડી બધી જાતની બંગડીઓ ઉપરાંત ચતારા, ભરવાના કાચ, આબલાં, કચોળાં વગેરે બધું ચળક્યા કરતું.

દોશીહાટમાં આજનાં લોકેશાયર કે માન્ચેસ્ટરનાં કપડાંને સરમાવે તેવાં અનેક પ્રકારનાં વસ્ત્રો—કુદડીયાં, કપૂરીયાં, કસ્તૂરીયાં, ચોઠડીયાં, દાડમીયાં, મેઘવર્ણાં, પટોળાં, ઘરચોળાં, હંસવડી,

ગજવડી, પાંલડી, લોખડી વગેરેનો ગંજ શોભી રહ્યો હતો. નેસ્તીને ત્યાં અનેક પ્રકારની જે માગે તે મળે તેવી તમામ ચીજોનો સંગ્રહ હતો. ગાંધ્યાને ત્યાં સુગંધી તેલ, અત્તર, ધૂપ, ધૂપેલ, મોગરેલ, કેપરેલ વગેરે મધમધી રહ્યાં હતાં. કપાસીયાહાટ અને એરંડિયાહાટમાં કપાસિયા અને એરંડા હમેશાં વેચાતાં છતાં અમાતા ન હતા.

રસગિયાહાટમાં રસલિયાઓ લાતલાતની ધાતુ ઉપર રસ રસતા. સોના, ત્રાંબા કે રૂપા ઉપર નવો નવો રસ-ટોળ-ચડાવતા. અવાહી-યાહાટમાં પ્રવાળાનાં ખડકો ખડા થઈ ગયાં હતાં. ત્રાંબાહાટ અને પીતલગરહાટમાં ત્રાંબા-પીતળનાં વાસણોને, આચાર્યો શિષ્યોને ઘડે તેમ કારીગરો ધડી રહ્યા હતા.

રાખહાટમાં રાખ, છીપ વગેરેમાંથી નીપજતાં કાનફૂલ, અછોડા, જીતાન અને બંગડીઓ વગેરે શોભી રહ્યું હતું. મોતીગ્રાયા, મીણાકારી અને તુનારહાટમાં ધ્યાનસ્થ યોગીઓની જેમ કુશળ કાર્મગરો મોતીઓ પરોવતા; મીનો કરતા અને રેશમી ત્રા જિનની શાકોને તુણી તુણીને નવા જેવી બનાવી દેતા.

સાલવીહાટમાં કપડાં વણતી સાગોમાં ઉછળતી સૂતર ભરેલી માછલીઓનો ખટપટાટ

ભારે મધુર લાગતો. ગુલિયાહાટમાં વિવિધ રંગો ઉપરાંત ગળી વેચાતી. પરિયટોનાં હાટ આજની ચોશિંગ કંપની કે લોડીઓને શરમાવે તેવાં હતાં. મોઝીઓ કસબ ભરેલી વાણીઓ ભરતા. ચૂનાગ ચૂનો પાડતા-પકવતા. સ્થંભો ભાતભાતના કાપનાં કપડાં સીવતા. લોહટિયા લોહની તરેહતરેહની ખનાવટો ખનાવી વેચતા. બીભાઘડા લોકો જુદી જુદી જાતનાં બીજાં ઘડતા.

માડજીવ ચણા મમરા પૌઆ અને હાજી ખાનીને તૈયાર રાખતા. નાપિતહોટ જુઓ તો આજીવું હેરકટિંગ સલૂન જમે પણ નહિ. પાટીવણા પાટી વણતા. કાગલિયાહાટમાં ચાંદા જેવા ધોળા કાગળો ખનતા અને વેચાતા. કાઠપીઠીયાને ત્યાં તમામ જાતનું લાકડું મળતું અને તે લાકડા ઉપર ભાતભાતનું દોતરકામ થતું.

મજડીયા અને કંદોઈના હાટમાં રહેલા જાતજાતની મીઠાઈના બરેલા ખુમચા સંભારી આજે પણ કેને પાણી નહિ છુટે ? આજુગરને ત્યાં તેને જાતે ખનાવેલા સાણુ ઉપરાંત ખારો બૂતલો ધોળી પીળી માટી ગેરૂ અરીઠાં આંખળાં ચિછાખાઈ વગેરે નહાવા ધોવાનાં માધનો તૈયાર મળતાં.

લોહારો અને કંસારાઓ લોહાને અને કાંસાને ઘડીઘડીને ઘડીકમાં નવો નવો ઘાટ આપતા. તંબોળોને ત્યાંના તાળાં ટાઢાં તંબોળો, મુખવાસ પદ્મણીઓને મુસ કરતાં. માળાંઆની માળાઓ, શુલાળ, ચમેલી, મોગરો, ચંપો, કુંદ આખી બેનરને મુવાસિત કરતાં. આકરીયા મીઠી મધુરી સાકર, ખાંડ, ખૂંટું, ફુલસાકર મધુસાકર, ગોળ વગેરે વેચતા. મજીઠીયાને ત્યાં રાતુંચોળ મજીઠ ઉપરાંત અનેક પ્રકારનું કરીયાણું વેચાતું. પત્રસાગિયાને હાટે નાના પ્રકારનાં શાકભાજી ન્યારે માગો ત્યારે તાળાં ને તાળાં મળતાં.

કુત્રિકાપણુને જુઓ એટલે અત્યારની વાઈટવેલેડલોને સંભારો પણ નહિ—ત્યાં ગમે તે બનરની ચીજ ગમે તે વખતે તયારજ રહેતી અને છુદ્ધિહાટ તો ગભરાએલા-મુંઝાએલાનું વિશ્રામસ્થાન હતું—ત્યાં તેવા લોકોને ભતભતની છુદ્ધિઓ મળતી સારી સારી સલાહો મળતી અને ત્યાં બેઠેલા લાંજ-ગડિયાઓ અનેક પ્રકારની લાંજગડો કરી શુદ્ધ ન્યાય આપતા—લોકોના ટંટા શીસાદને શાંત કરતા—એ છુદ્ધિહાટની પાસે આજની કોટોની અને આજના ન્યાયાધીશોની કશી કિંમત ન જ અંકાય.

આ પ્રકારનું પાટણનું બનર જગતભરમાં જડ-

વાનું નથી-એવું એ પાટણુ વિધા, કળા, વ્યાપાર અને ન્યાયનું મથક હતું.

એની દૂરતો જિંવા કાંગરાની કારીગરીથી દીપતો કેવો મોટો પ્રાકાર ! શાં એનાં પોળનાં ઉદાર દ્વાર ! એ કેટની દૂરતી પાતાળ જેવી જાડી દીપતી મોટી ખાઈ જાણે કે સમુદ્રનો લાઇ. ત્યાંના લોક જુઓ તો ભૂલો દેવલોક. યથા રાજા તથા પ્રજા અથવા યથા પ્રજા તથા રાજા એ કહેવત એ પાટણુ માટે મોજેસોજ આના ખરી હતી.

૬

પાટણનો રાજા અને પાટણમાં હેમચંદ્ર

એ પાટણનો નરેશ જાણે કે બીજો સુરેશ, ગણેશ કે દિનેશ; અથજાતામાં નગેશ, અને સંપત્તિમાં ધનેશ એવો સિદ્ધરાજ જયસિદ્ધ મહાપ્રતાપી હતો.

પંડિતોનો રસિક હતો, ઉદાર અને પ્રજાના ધર્મની મર્યાદાને જાણનારો હતો. તેની રાજસલામાં અનેક વાદીઓ, કવિઓ અને સાહિત્યરસિકોનાં આસનો પડ્યાં પાથર્યાં જ રહેતાં.

તે રાજાની રાજધાનીમાં, આચાર્ય હેમચંદ્ર ખંભાત બંદરથી નીકળી રસ્તામાં આવતાં ગામોને જગાડતા જગાડતા ઝપાટાબંધ, આવી પહોંચ્યા.

શ્રીજિનયામનનો વિશ્વહિતકર અભ્યુદય,
જેન ધર્મને નામે દેશભરમાં પેત્રી ગયેલી નામહાંધિનું
નિષ્કામન અને જૂજરાતનો સર્વાંગીણ પુનરુદ્ધાર એ,
આચાર્ય હેમચંદ્રનો જીવનમંત્ર હતો.

આ ધ્યેયની સાધના માટે હેમચંદ્રની તપશ્ચર્યા
ચાલતી હતી. તેમનાં મન, વાણી અને કર્મ એ
એક જ ધ્યેય તરફ સક્રિય હતાં. અયમ, પ્રતિભા,
આત્મતેજ. ઉદારતા, ગંભીરતા, મતભેદસહિષ્ણુતા,
સર્વવ્યાપી અહિંસાવૃત્તિ અને વ્યવહારચાતુરી-એ
બધું એ ધ્યેયની સાધના પૂરતું તેમણે ક્યારનુંય
કેળવી લીધું હતું. હવે માત્ર રાહ કાલના પરિ-
પાકની જોવાની હતી, તે પણ તેમણે નજીકમાં આવેલો
દીઠો.

હેમચંદ્ર અને મિલ્લગજનો મમાગમ

હાથી ઉપર જેસી એકવાર ફરવા નીકળેલા રસિક
રાજા સિદ્ધરાજે રસ્તામાં એ પ્રતાપી યુરુષને જોયા.
જોતાં જ તે પરીક્ષક ઝવેરી એ રત્નને પારખી ગયો.
મનમાં ગણગણ્યો કે શી મધુરતા, કેવું અદ્ભુત તેજ,
આશ્ચર્ય પમાડે તેવી કેવી નિર્ભયતા, જોતાં જ પ્રસાદ
ઉપજે તેવી કેવી યાંત આકૃતિ ! કેમ બાણે બોજેથી
નિરાધાર થયેલા બધા શુભો આ મુનિમાં જ આવીને
વસ્યા ન હોય !

હેમચંદ્રને રાજાની વિનંતી

કદરશાળી રાજાએ પોતાનો હાથી લિલો રાખ્યો. અને નિખાલસભાવે નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું કે “મુનિરાજ ! બહુ પાટણ શોભાવ્યું. દર્શન કરી કૃતાર્થ થયો છું. કાંઈ કહેવા વિનંતી કરું તો ધીટ તો નહિ જ ગણાઉં. આપની વાણીમુધાનો સ્વાદ ચખાડશો ?”

હેમચંદ્રનું માન્યનાતુર્વ

તકે મળતાં જ આ દક્ષ પુરુષ બોલ્યા— “હે સિદ્ધરાજ ! આ તારા ગજરાજને અશંકપણે આગળને આગળ ચલાવ, પૃથ્વીને ધારણ કરનારા દિગ્ગએ બલેને ખળબળે. હવે તો સમસ્ત પૃથ્વીને તેં પોતે જ ધારણ કરી છે એથી એ દિગ્ગજેની પરવા પણ કેને છે ?”

સિદ્ધરાજની વિદત્તનામા હેમચંદ્ર

સાંભળતાં જ ચતુર અને મર્મશ રાજા ખુબ સંતુષ્ટ થયો. તેણે આચાર્યને વિનંતી કરી કે “આપ રોજ બપોરે મારી વિદત્તનામા જરૂર પધારશો. હમણાં તો હું જરા વિનોદાર્થે બહાર બાઉં છું.”

ત્યારથી આચાર્ય રાજસભામાં રોજ જઈ રાજા સિદ્ધરાજનો પરિચય કરવા લાગ્યા. અને આ રીતે તે બંને વચ્ચે ગાઢ મૈત્રી જામવા લાગી.

૭

માલવદેશનો રાનભંડાર અને રાજનો તેજેવધ

માલવદેશને છતીને રાજ સિદ્ધરાજે ત્યાં પોતાની આણ વર્તાવી ત્યાનો પુસ્તકભંડાર રાજની નજરે ચડતાં 'તેમા શું શું છે?' તે બાણુવા પોતાની જિજ્ઞાસાને તે રોકી શક્યો નહિ

અથપાત્રને પૂછતા તેણે રાજને જણાવ્યું કે-
 'મહારાજ ! આ ભંડારમાં રાજ ભોળે બનાવેલું એક અદ્ભુત વ્યાકરણશાસ્ત્ર નામે 'ભોજવ્યાકરણ' છે જે હમણાં દેશભરની પાઠશાળાઓમા ચાલે છે, પાટણની પાઠશાળાઓમા પણ આ જ વ્યાકરણ પ્રચલિત છે."

સાંભળતાં જ રાજા જરાક ધવાયો; પણ પોતાનો મનોભાવ અપ્રગટ રાખી એ ભંડારના ખીન્ન ખીન્ન અંથોની માહિતી તેણે અંથપાલની પાસે માગી.

અંથપાલે કહ્યું: “મહારાજ ! એ વ્યાકરણ ઉપરાંત એ વિદ્વાન રાજા ભોજના બનાવેલા ખીન્ન પણ અનેક અંથો આ ભંડારમાં છે—‘સરસ્વતીકંઠાલરણ્ય’ નામનું અલંકારશાસ્ત્ર તે પ્રાચી રાજાએ રચેલું અહીં છે, હાલમાં પકનપાઠનમાં પણ તેનો જ અધિક પ્રચાર છે. આપ નામદારનું પારિતોષિક મેળવનારા અલંકારશાસ્ત્રના વિદ્યાર્થીઓ પણ રાજા ભોજના આ અંથને જ લેશે છે.

માલવાના જ્ઞાનભંડારનો પારંચય

અને દુઃખચંદ્રન તેની મોપની.

રાજા વિશેષ ઉત્તેજિત થયો. અંથપાલે આગળ ચલાવ્યું. “એ ઉપરાંત ખીન્ન અંથો—તર્કશાસ્ત્ર, ચિકિત્સાશાસ્ત્ર, રાજસિદ્ધાંત, વૃક્ષામુર્વેદ, વાસ્તુશાસ્ત્ર, ઉદયસિદ્ધિ, અંકશાસ્ત્ર, શકુનશાસ્ત્ર, અધ્યાત્મશાસ્ત્ર, સ્વપ્નશાસ્ત્ર, સામુદ્રિકશાસ્ત્ર અને નિમિત્તશાસ્ત્ર વગેરેની પણ પ્રતીઓ આ ભંડારમાં છે.”

રાજા બોલ્યો—‘શું આ બધાં શાસ્ત્રો પણ એ રાજા ભોજનાં બનાવેલાં છે ?’ અંથપાલે કહ્યું—
“ના, મહારાજ ! એ બધાં નહિ; પણ એમાંનાં

કેટલાંક તે પંડિત રાજાએ બનાવેલાં છે. અને બીજાં કેટલાંક અન્ય અન્ય વિદ્વાનોએ રચેલાં છે.

એ આખોય ભંડાર પાટણમાં લઈ જવા અને આચાર્ય હેમચંદ્રને સોંપવા રાજાએ મંથપાલને હુકમ કર્યો.

સિદ્ધરાજ માલવાથી પાછો ફરી પાટણ આવી તો પહોંચ્યો; પણ ‘વિદ્વાન રાજા બોજની ખાસે પોતે કોણુમાત્ર !’ એવા ઉદ્દેગને લીધે તે તુરત જ બહાર ન નીકળી શક્યો.

રાજાની ચિંતા

પોતાની રાજસભાનું વર્ષાસન લેનારા પંડિતોમાં તેને કોઈ એવો નજરે ન ચડ્યો જે તેના આ ઉદ્દેગને શમાવે; અને દેશભરની પાઠશાળાઓમાં અને વિદ્યાર્થીઓમાં પાટણની પ્રતિષ્ઠા વધારે.

હેમચંદ્ર તો હંજુ નવા જ મિત્ર હતા, તેની સાથે આ વાત ચર્ચા કેમ ?

૮

રાજાનું મન પારખનાર હેમચંદ્ર

‘રાજા લોજ મોટો પંડિત, મોટો વૈયાકરણ, મોટો રસશાસ્ત્રી ત્યારે હું તેમાંનું કાંઈ જ નહિ ? એ વિચાર તેને ભારે મુંઝવતો હતો. એ અરસામાં એકવાર રાજસભામાં આવતાં જ સૌથી પ્રથમ તેને આચાર્ય હેમચંદ્રનો લોટો ધર્યો.

રાજાના મુખ ઉપરની ગ્લાનિ આચાર્ય તેને ભેટાં જ પામી ગયા; અને અનાયાસે જ તેમણે રાજાને જણાવ્યું :

“ મહારાજ ! આપણી પાઠશાળાઓમાં આપણું પોતાનું વ્યાકરણશાસ્ત્ર અને આપણું પોતાનું અલ-

કારશાસ્ત્ર ન હોવાથી આપણા વિદ્યાર્થીઓને પરાયુ' વ્યાકરણ અને પરાયુ' અલંકારશાસ્ત્ર લખવું પડે છે તે કેવું કહેવાય ? એક તો પરાયાં શાસ્ત્ર અને તે પણ અધુરાં, શીખવામાં દુર્બોધ, શીખ્યા પછી પણ સારી બુદ્ધિ ન થાય તેવાં. આથી તો મહારાજ ! આપણા વિદ્યાર્થીઓની શક્તિ ઘસાર્ધ નય, વિદ્યાર્થીઓ દુર્બળ થાય અને રાજ્યની પાઠશાળાઓ ભવિષ્યમાં બળવાન વિદ્યાર્થીઓ તૈયાર કરવાના સંકલ્પથી રથપાએલી છે, તેનો ઉદ્દેશ સુદે નહિ અને ખર્ચ પણ લેખે ન લાગે. વળી એમાં આપણા પાટણની પ્રતિષ્ઠા પણ શી ? ”

આ સાંભળતાં જ સિદ્ધરાજને ભણે આંચકો લાગ્યો હોય તેમ થયું. તે પોતાના મુખ ઉપર અંતોષની છાયા લાવીને બોલ્યો—“ આચાર્યવર ! જાણ, ખરેખરા મનપારણુ છો. માળવાનો બંડાર જોયા પછી મારા મનમાં પણ એ જ આંદોલનો ચાલી રહ્યાં છે.

અથો રચ્યા રાગનો હેમચંદ્રને વિનંતિ

“ એ બંડાર તમારી પાસે આવી ગયો કે ? મુનિવર ! હું કોઈ વૈયાકરણ નથી તેમ હું કોઈ રસશાસ્ત્રી નથી—એ ખરું છે. પણ તમાગ જેવાના સહકારથી

સહકાર ! હું તો કહું છું કે તમે ચોતે જ એક સર્વા-
ગમુંદર બ્રાહ્મણ, અલંકારશાસ્ત્ર, છંદઃશાસ્ત્ર અને
શબ્દકોશ બનાવી આ જૂજરાતના પાણિની, મમ્મટ,
પિંગલાચાર્ય અને અમરસિંહ કેમ ન બને ?

“મને તો લાગ્યા કરે છે કે તમે જૂજરાતના
વિદ્યાગુરુ થઈ જૂજરાતની એ ખોટ જરૂર દૂર કરશો.
સાધુવર ! સાધન-સામગ્રીની જરા પણ ઊણપ નહિ
આવવા હઉં. તે માટે જે કહેશે તે તૈયાર કરી આપીશ.
કહો, કહો; શું કહો છો. મુનિશ ! તમારા સિવાય
બીજા ઉપર મારું મન હરતું નથી.

“તમારી એ બધી કૃતિયો તૈયાર થયે તેનો
પ્રચાર કરવો મારા હાથમાં છે. માટે હવે તમે એ
પુણ્ય પ્રવૃત્તિ શીઘ્ર શરૂ કરો એ જ મારી પહેલી અને
છેલ્લી તમને વિનંતી છે.”

૯

ગુજરાતની સેવા

આચાર્યે કહ્યું—“મહારાજ ! ગુજરાતની સેવા માટે તો આ લેખ લીધો છે. તમે ગુજરાતના અક્ષરદેહની ચિંતા કરો છો તે છે તો ધરાબર; પણ મહારાજ ! હું તો ગુજરાતના સ્થૂણદેહને ભેદ ભેદને ચિંતાથી ઢાઝી રહ્યો છું.

“આપણા વિદ્યાર્થીઓનાં અને વિદ્યાર્થિનીઓનાં માયકાંગણાં શરીર ગુજરાતને પોતાને આંગણે શી રીતે ટકાવી શકશે ! વિદ્યાબળ નેટલી જ શરીરબળની જરૂર છે તે આપ કાનિય હોઈને સમજો જ છે.

“દેશની રક્ષા ભાડુતી સેના કરતાં પ્રજાસેના ઉપર જ અવલંબે છે. શસ્ત્રવિદ્યા, અસ્ત્રવિદ્યા,

યુદ્ધવિદ્યા, વ્યૂહરચનાકૌશલ, પટાખાણ, નિર્ભયતા, બ્રહ્મવિદ્યા, વ્યવહારવિદ્યા અને પાંડિત્ય વગેરેની તાલિમ આપણી પાઠશાળાઓમાં આવશ્યક જ હોવી જોઈએ.

“આ માટે આપ સેનાપતિની અને શિક્ષકોની સલાહથી યોગ્ય અભ્યાસક્રમ નક્કી કરો અને તે પ્રમાણે ગૂજરાતભરની પાઠશાળાઓમાં તેનો શીઘ્ર અમલ થાય તેવી વ્યવસ્થા કરો.

ગૂજરાતની દુર્દશા તરફ હૃદયથી ખેંચેલુ ગળનુ ધ્યાન

“મહારાજ ! ગૂજરાતની લીલી વાડી, ગૂજરાતની કામધેનુ જેવી રસાળભૂમિ; ગૂજરાતનો કલ્પવૃક્ષ જેવો ઉદ્યોગધંધો અને સંપત્તિને વધારનારું ગૂજરાતનું વહાણવહું-એ બધું એટલું બધું આકર્ષક છે કે તેને જોતાં જ ભલભલા ન્યાયશાસ્ત્રી દેશી કે (વદેશી રાજાઓનાં મનમાં ગલગલિયાં થવાનાં. આપણી આ આખાદીને કાયમ ટકાવવા આપણે પણ કેઈવાર લીલાં માધાં વધેરાવવાં પડશે.

“આખા દેશમાં એવા કોઈ સાચા અહિંમક ભરવીરો નથી કે જેનાં ચારિત્ર, બ્રહ્મતેજ અને સંયમ આગળ પેલા ઉદ્ધત વિજેતાઓ ઝોગળી જાય; અને જ્યાંમુખી આપણે એવા બુદ્ધ અને મહાવીર જેવા

સંખ્યાબધે લડવીરો ન પેઠા કરી શકીએ - ત્યાંમુઘી આપણું સંરક્ષણ પિતામહે કહેલી યુદ્ધવિદ્યા જ છે.

“આપણે કોઈ ખીબાનું એક તણખલું પણ ન છીનવી લઈએ એ બરાબર છે; પણ આપણી આ માતાને જ્યારે કોઈ લાનબૂલ્યો લોભીઓ બ્રહ્મ કરવા આવે ત્યારે આપણે પૂરું પાણી ન બતાવી શકીએ અને વેદવિદ્યાની મોટી મોટી વાતો કરીએ, કર્મ-વિદ્યાનું ગંભીર તત્ત્વજ્ઞાન ડોહોળ્યા કરીએ તો તે વખતે માતાના જે હાલ થાય તે વિચારતાં જ હું તો થરથરી જાઉં છું !

હેમચંદ્ર ચીનરેલી બૃજરાતની બાવી દુર્દશા

“હું જે આ વાત કહું છું તે વૈદિક ધર્મની અને જૈન ધર્મની અહિંસાને બરાબર સમજીને કહું છું; અને એક જૈનાચાર્ય તરીકેની કહેવાની મારી ચોકખી ફરજ સમજીને કહું છું. મહારાજ ! શ્રી-સોમનાથના મંદિરની દુર્દશા જોઈને મારા કાન ઉપર તો એ લોભીઆઓના ઘોડાના ડાબલાના પડવા આજથી જ આંખ્યા કરે છે.

“આપણે નહિ ચેતીએ અને આ યુવાનવર્ગ જે દેશનું હીર છે તેને એક જૂથમાં વણી બરાબર સજ્જ નહિ રાખીએ તો જ્યારે ત્યારે આપણે પડવાના છીએ.

“અમારા જીનો અને આ બ્રાહ્મણો પોતપોતાની મર્યાદા પ્રમાણેની શુદ્ધ અહિંસાને નહિ સમજી શકવાથી જ દેશની પ્રજા નિર્જળ, બીરુ અને ઘડી ઘડીમાં અંગતસ્વાર્થને સારુ તેજ ગુમાવે એવી થઈ ગઈ છે.

“મહારાજ ! અહિંસાનું સ્વરૂપ, બ્યવહાર અને તત્ત્વજ્ઞાન સાથેનો તેનો સંબંધ અને મનુષ્યજીવનમાં તેની મર્યાદા એ વિષે હમણાં લાંબું વિવેચન કરી શકાય નહિ; પણ એ બાળત આપને અને પ્રજાને કોઈ ખીજે વખતે બચાબર જરૂર સમજાવીશ. આ વસ્તુ ઘણા દિવસો પહેલાં કહેવી જરૂરી હતી; પણ પ્રસંગ મળતાં જ આજે આપની પાસે નિવેડું છું. મહારાજ ! માતા ગૂઝરાતને હિંગારવા અને તેના વિદ્યાદેહને વધારવા પહેલું, તેનું શરીરખળ જ મજબૂત થવું ઘટે.

“વિદ્યાથીઓની બુદ્ધિશક્તિને વધારે અને બ્રુત્પત્તિને ખીલવે એવાં સર્વાંગમુંઠર બ્યાકરણ, અલંકાર-શાસ્ત્ર, છંદશાસ્ત્ર, શબ્દકોશ અને ન્યાયશાસ્ત્ર એ બધું હું ઘણી ખુશીથી તૈયાર કરી આપીશ. એ બધાંની રચના માટે કેટલીક સામગ્રી આપણી પાસે છે અને કેટલીક કારમીર વગેરે અન્યદેશોમાંથી મંગાવવાની છે. મહારાજ ! તે બાળત તમે તદ્દન નિશ્ચિંત રહેશો.

“મારું બ્રાહ્મણનું કામ હું સત્વર પૂરું કરી નાખીશ;
પણ તમે તમારું ક્ષત્રિયનું કામ રજાને વીસરી નતા !
મુસેપુ દિં બહુના ?”

આચાર્યનું જવાબદારી સાથેનું દિવ્યદ્રષ્ટિપૂર્ણ
લાપણું સાંભળી મિહિરજી તો મંત્રમુગ્ધ જ થઈ ગયો.

૧૦

હેમચંદ્રનું ચમકવું તેજ

આચાર્યશ્રી આશીર્વાદ આપી ઉઠતા'તા ત્યાં રાત્રીએ ગૂંજરાતના વિદ્યાધિકારીને કહ્યું કે “આચાર્યજી જે જે સામગ્રી માગે તેની એક સ્વચ્છ નોંધ કરી લ્યો અને તે તેમને સત્વર પૂરી પાડો—જરા પણ વિલંબ ન કરો.”

આચાર્યનું તેજ વધતું જોઈ કેટલાએ દાત કર્યા, કેટલાક મનમાં બળી લીધ્યા; પણ સાચા પ્રખર તેજ પાસે સૌ સમસમી રહ્યા. બીજું થાય પણ શું ?

હેમચંદ્રના દલા પ્રમાણે વિદ્યાધિકારીએ મ માવેલા અંગે

વિદ્યાધિકારીએ તાબડતોબ કાશ્મીર તરફ ખેપીયા મોકલ્યા; અને અંદ્રગોમી, શાકટાયન, આપિશલિ, ઉત્પલ, હરિ અને ક્ષીરસ્વામી વગેરેએ કરેલાં અનેક

વ્યાકરણો મોકલવા ત્યાંના વિદ્યાધિકારીને લખી
જણાવ્યું.

તે સમય તાર ટપાલનો ન હતો; છતાં તે વેગવંત
પેપિયાઓએ છ મહિનામાં તો આચાર્યે મંગાવેલી
દરેક સામગ્રી કારમીરથી પાટણ પહોંચતી કરી દીધી.

દેમચંદ્રો વિચાર મઠ

હમણાં દેમચંદ્રનો મઠ માત્ર જીનમઠ ન હતો
પણ આખા ગુજરાતનો મઠ હતો. ત્યાં અનેક લલિયાઓ
લખ્યા જ કરતા; કેટલાય શાહી બનાવનારા શાહીઓ
ધુંટયા કરતા; અને લલિયાઓ વચ્ચે જેસી આચાર્ય
નવું નવું સાહિત્ય લખાવ્યે જતા.

હિમાલયમાંથી વહેતા ગંગાના પ્રવાહની જેમ
આચાર્યના મુખમાંથી સરસ્વતીનો પ્રવાહ વધા જ
કરતો. વર્ષ સુધી વર્ષ જેટલા ગાળામાં તો આચાર્યે
નવું વ્યાકરણ તૈયાર કરી નાંખ્યું.

એક વાર કરી તેનું સંગ્રોધન થયું. વ્યાકરણનાં
મૂળસૂત્રો, વૃત્તિ અને વિવેચન બધું તૈયાર થયું.
ધાતુપાઠ, ગણપાઠ, ઉણાદિ, સિંગાતુશાસન એ બધાં
વ્યાકરણનાં અંગો પણ રચાઈ ગયાં; અને ગુજરાત-
ના તે પ્રધાન વ્યાકરણની સંખ્યાગંધ નક્કો
લખાવા માંડી.

વ્યાકરણની પૂર્ણ રચના અને પ્રતિષ્ઠા

ગૂજરાતના ધરણીધર સિદ્ધરાજને ‘સિદ્ધહેમ’ વ્યાકરણની પૂર્ણ રચનાના સમાચાર મળતાં જ તે વિશેષ વિશેષ હરખાયો. અને તેણે પોતે રાજ્યના ત્રણસે લલિયાઓ રોકી તે વ્યાકરણની હળદો નકલો કરાવવા માંડી.

વિદ્યાનો મહિમા જાણનાર એ રાજાએ સિદ્ધહેમની નકલોને હાથી ઉપર પધરાવી આખા પાટણમાં વાજતે ગાજતે ફેરવી અને એ નવા વ્યાકરણની જાહેરાત કરી.

પોતાને ત્યાં એક મોટું વિદ્યાલય સ્થાપ્યું. તેમાં ગૂજરાતનું શરીરખળ અને વિદ્યાખળ વધે તેવી પાકી યોજના કરી અને યુદ્ધશિક્ષણ તો સર્વ વિદ્યાર્થીઓ માટે અનિવાર્ય રાખ્યું.

એ વિદ્યાલયમાં ભાષાજ્ઞાત માટે આ નવીન વ્યાકરણનો અભ્યાસ શરૂ કરાવ્યો. તેના અધ્યાપક તરીકે પ્રખર વ્યાકરણ કાકલ દાયરથને નીમ્યો અને અન્ય અન્ય વિષયના અભ્યાસ માટે પણ તે તે વિષયના નિષ્ણાત પુરુષોને યોજ્યા-આમ કરીને તેણે આચાર્યની યોજનાને અમલમાં મૂકવા હિમ્મતપૂર્વક શરૂઆત કરી.

કેટલાક ધર્મધેલા જનો અને બ્રાહ્મણો ‘અમારાં છોકરાંઓને લઠવા ક્યાં જવું છે ?’ એમ કહી કહીને

બબડવા લાગ્યા, પણ આખરે રાજસત્તા પાસે સૌને નમવું જ પડ્યું.

પ્રથમ પાટણમાં અને પછી બીજા બીજા નગરોમાં પણ રાજા સિદ્ધરાજે એવાં અનેક વિદ્યાલયો સ્થાપ્યાં; અને ગુજરાતના નિર્ભય હેહને સખળ કરવા બરાબર ધ્યાન આપ્યું. ખંભાતનો સૂર્યો ખરો જન ઉદયન પણ આ યોજનાથી પ્રસન્ન હતો.

૧૧

રાજનો વિદ્યાપ્રેમ

પાટણના વિદ્યાલયમાં લણનારા વિદ્યાર્થીઓને વિશેષ ઉત્સાહિત કરવા રાજા પેટે વિદ્યાલયમાં અવારનવાર આવતા રહેતા અને આચાર્ય તો સપ્તિવાર આવ્યા જ કરતા.

લણતરકુશળ અને મુદ્દપદુ વિદ્યાર્થીઓ માટે કેટલીએ શિષ્યવૃત્તિઓ અને પારિતોષિકોની વ્યવસ્થા હતી. નવા સિદ્ધહેમ બ્યાકરણનો જ માળ, મહારાજ, માળવા વગેરે દેશોમાં પ્રચાર કરવા ત્યાંની પાઠશાલાઓમાં આ નવા બ્યાકરણની અનેક નકલો મોકલી આપી અને એને લણનારાઓ વિશેષ પ્રોત્સાહિત થાય એવી વ્યવસ્થા પણ ખાંધી આપી.

એ રીતે એ 'ત્રિદ્વલેખ' વ્યાકરણે રાજા ત્રિદ્વલેખ
અને આચાર્ય હૃમચંદ્રની અક્ષરકીર્તિ દેશભરમાં
ફેલાવી દીધી. તે બંનેને વિદ્યાર્થીઓના અનેક
આશીર્વાદો મળ્યા; અને ગુજરાતભરમાં તેા હવે
બીજાના વ્યાકરણની ઓશિયાળ નિર્ભૂળ થઈ ગઈ. પછી
તેા સુરિષ્ટ સાહિત્યનિર્માણના જ કામમાં પડ્યા.

શ્રીમંત મહાગણ અને વ્યાકરણનો ઉદાર

સુરિષ્ટએ નવું જે વ્યાકરણ રચ્યું છે તેની જોડતું
બીજું દોઢ વ્યાકરણ જ નથી. પાણિનિ વગેરેનાં
વ્યાકરણો પ્રાચીન સલે ગયાં; પણ આ ત્રિદ્વલેખની
સરખામણીમાં એ બધાં વિશેષ હુર્બોધ છે અને
વિદ્યાર્થીઓની અમૂલ્ય શક્તિને ઘસી નાખે તેવાં છે.

ગણ ત્રિદ્વલેખની જેમ આપણા શ્રીમંત મહાગણ
આ વ્યાકરણનો પુનરુદ્ધાર કરવાનું મન ઉપર લેશે
તેા સંસ્કૃત ભણનારો ગુજરાતનો વિદ્યાર્થી શક્તિના
અમાપ ઘસાગમાથી તેા બચી જ જશે.

એ વ્યાકરણમાં સંસ્કૃત ભાષા ઉપરાંત વ્યાપક
પ્રાકૃત ભાષાનું, લૈન-આર્ષ-પ્રાકૃતનું, ગૌરસેની માગધી
પેશાવી નામે જાણિતી અને નાટકોમાં વપરાતી પ્રાંતિક
ભાષાઓનું અને આચાર્યના સમય મુખીમાં સ્થિર-
સ્વરૂપને પામેલી અપભ્રંશ-પ્રાચીન ગુજરાતી-ભાષાનું
પણ વ્યાકરણ સમાજેલું છે એટલે ગુજરાતીભાષાની

વ્યુત્પત્તિ અને બીજી લાવાઓના ઇતિહાસ શીખનારને માટે વર્તમાનમાં તેના જેવું એક પણ સફળ સાધન નથી.

હેમચન્દ્રના અંથો

પાણિનિએ પોતાના આઠમા અધ્યાયમાં જેમ વેદિક વ્યાકરણને ચોક્કસ છે તેમ ગૂજરાતના આ પાણિનિ હેમચંદ્રે ત્રિવહેમના આઠમા અધ્યાયમાં એ બધું સરસ સંદર્ભપૂર્વક ગોઠવેલું છે.

આ સાંગોપાંગ વ્યાકરણ ઉપરાંત એ વિધારસિક અને ગૂજરાતની અસ્મિતા જગાડનાર આચાર્યે 'અભિધાનચિંતામણિ' નામનો-ટીકાવાળો-એક મોટો શબ્દકોષ, 'વિંધક નિધંટુ' 'દેશીનામમાલા' દેશીલાવાનો શબ્દકોશ, 'ધાતુપાસયણ' અલકારના જિજ્ઞાસુઓ માટે મોટી ટીકાવાળું 'કાવ્યાનુશાસન' છંદના અભ્યાસ માટે પૂર્વે કોઈએ નહિ બનાવેલું તેવું 'છંદોનુશાસન' અને ઇતિહાસના જિજ્ઞાસુઓ માટે ચાવડા અને મોક્ષંદી વંશના ઇતિહાસથી ભરપૂર 'દ્વિચાત્રય મહાકાવ્ય' સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતાદિ બધી લાવામાં બનાવીને ગૂજરાતને ભારે ઝળી ક્યું છે. એટલું જ નહિ પણ તે વખતનું 'ગૂજરાતનું' અંથદારિદ્ય ચૂરી નાંખ્યું છે.

ગૂજરાતીઓની બેઝગારી

એમણે રમેલા કેટલાક અપૂર્વ અંથો તો આજે મળતા પણ નથી એ આજના ગૂજરાતીને શરમાવનારું નથી ? જે મહાપુરુષે અનેક અંથો લખી ગૂજરાતની,

ગૂજરાતના રાજાની અને વિદ્યાની પ્રતિષ્ઠા વધારી તેમના
અંગેને જતનથી જાળવી-સાચવી-સંભાળી રાખવા
જેટલું પણ સામર્થ્ય આજના આ ભેકદર ગૂજરાતીએ
ખોઈ નાખ્યું છે; એટલું જ નહિ પણ આ જૈનનામ-
ધારીઓ-જેઓ તેમના પાકા અનુયાયી હોવાને કાંકે
રાજે છે તેમને પણ તેની ક્યાં પડી છે ?

હા. એટલું ખરું. આચાર્યને નામે બે નગારાં,
બે સરલાઈઓ જેનો જરૂર વગડાવવાના અને
કોકવાર મોઢાં પણ મીઠાં કરવાનાં, પણ તેમની
અક્ષરસંપત્તિ ક્યાં કેમ દટાઈ છે તેનો ભાવ સરખો
પણ પૂછશે ખરા ?

૧૨

રાજસમાગમ

સાહિત્યનિર્માણની પ્રવૃત્તિમાં શુદ્ધાએલા પણ આચાર્ય વખતોવખત સિદ્ધરાજની મુલાકાત દેવાનું ચૂકતા નહિ. હવે તો એ બે વચ્ચેની મૈત્રી ગાઢ થતી જતી હતી. તેમણે એકબીજાને બરાબર ઓળખી લીધા હતા; અને પ્રભને મન રાજ અને આચાર્ય આખા ગૂજરાતની જમણી ઠાળી આખની કીકી જેવા થઈ પડ્યા.

હેમચંદ્રના કેટલાક વિદેશીઓ

ચોમાસામાં જ્યારે બધી વનસ્પતિઓ આંખને ઠારે એવી લીલીછમ થાય છે ત્યારે એક માત્ર જવાસો આંખને અજખામણો લાગે એવી રીતે બળતો જણાય છે.

ગજકુલમા આ આચાર્યની પ્રતિષ્ઠા જેમ જેમ જામતી ગઈ તેમતેમ જવાના જેવા કેટલાય બળતરીયા-અકાચુ વિરોધીઓ બળવા લાગ્યા અને લાગ પડ્યે ગભાને પણ જિધુ ચત્તુ ભગવીને આચાર્યનો પગ ખનેડવાનું પાણીવઢોણું કરવા પણ ભૂલેલા નહિ.

ગજ ગભ

ગજ ભાગ્યેજ ‘મકણ’ હોય છે, પણ ખાસ આ આચાર્ય માટે ગજ તેમા અપવાદ હતો. એથી એ જવાસાઓનું તેની પાસે વણ ઝોણુ ચાલતું હતું. ગજ પરીક્ષક તો પૂરે હતો એટલે આચાર્યની તે પૂરેપૂરી કનોગી ડગીને જ કોઈ પણ નિર્ણય કરતો.

જન પાડવની યથા અન બહારે નું અપમાન

એવજ આચાર્ય જનમયેને આધારે પાડવોની કથા કરતા હતા તેમા એમ અજુ કે પાડવોએ જનદીક્ષા લીધેલી અને તેજ જનદીક્ષાદારા માથના કરતા કે તા નિર્વાણ પામેલ.

આ શાસત્રીને ત્યા બેઠેલા ડોઈ જવ સા વધારે નાગી ટીક્યા અને જોવા લાગ્યા કે ‘આ ચાર્યનું એ કથન તદન મિથ્યા છે મદ્દાશાન્તમા પડવોનું જે વર્ણન આવે છે તેજ ખટ છે તેમા મદ્દિષિ વેદવ્યામે તેમને ગંવીરીક્ષાવળા વર્ણવ્યું ॥ અને દિમાત્રયના તેમનું નિર્વાણ બતાવેલું છે’

આ જવાસાઓએ આ વાતને મોટું રૂપ આપી પાટણુભરમાં ઢોલ વગડાવ્યો કે આચાર્ય મહાભારત જેવા પ્રાચીન અને પવિત્ર ગ્રંથની અવગણના કરે છે; અને એમ કરીને બ્રાહ્મણધર્મનું અપમાન કરવાનો તેમનો ઈરાદો છે. પછી તો બ્રાહ્મણો પણ જિંયાનીચા થવા લાગ્યા અને વાત વધુ થઈ પડી. ઠંઠ રાજના કાન સુધી પણ પહોંચી ગઈ.

રાજાનું અમાધાન

રાજા ઉપર પણ મહાભારતના પ્રબળ સંસ્કારો હતા અને તેની ભક્તિ મહાભારત પ્રતિ કાંઈ ઓછી ન હતી. આ તરફ બ્રાહ્મણોનો તોફાની અને ઇર્ષ્યાજીવર્ગ પાટણુમાં ભારે અશાંતિ ફેલાવી રહ્યો હતો, મહાભારતની ભક્તિને બહાને પ્રબળે ઉશ્કેરી રહ્યો હતો અને આ તરફ આચાર્ય પોતાનું ન્યાયી વચન કુચ્ચારી રહ્યા હતા.

આનો તોડ કાઢ્યા વિના બ્રાહ્મણો શમે તેવા ન હતા અને આચાર્ય પણ ગભની આ સ્થિતિ કળી ગયા હતા એટલે તેઓ જાતે આવીને રાજાને શુભ મંત્રણાગૃહમાં મળી ગય. તેમના મનનું સરસ ગમાધાન કર્યું અને સાથે જણાવ્યું કે એક મોટી પ્રભાવરિપદમાં આ વસ્તુ બહાર થાય તો હવે પછી આયો ખોટો બળભળાટ ફરી વાર ન ઊઠવા પામે.

૧૩

મહાભારતની પાંડવકથાનો અને જૈન પાંડવકથાનો
પ્રભ મમત્ત કરેલો ઘટસેદાઈ

રાજાએ પાટણના વિશાળ ચોકમાં એક મોટો
સામિયાનો ખડો કરાવ્યો અને તેમાં પ્રાદ્યલુ, અપ્રાદ્યલુ
બધા પંડિતો અને આમ પ્રલતને આવવાનો હુકમ
પીટાવ્યો; અને સાથે પેલા ફરીયાદી જવાનાઓને પણ
ખાસ બોલાવી અગ્રાસને બેમાર્ગ તથા ફરીયાદી તરીકે
તેમને જ પહેલુ બોલવાનું જણાવ્યું.

એક જવાસાએ કહ્યું—આ આચાર્ય શ્રીમહા-
ભારતનું અપમાન કરે છે. બીજો બોલ્યો—“પાંડવો જૈનો
હતા જ કયે દહાડે? તેઓ પ્રાદ્યલુ ધર્મી હતા, શિવ
હતા અને હિમાલયમાં અંત-નિર્વાણ-પામ્યા હતા એમ
મહાભારતનું પ્રામાણિક વચન છે ત્યારે આ આચાર્ય
તો કહે છે કે તેઓ જૈનો હતા અને જૈન દીક્ષાદારા જ

પ્રદક્ષાચુલ્ય પાંખ્યા હતા. કેટલો બધો વિરોધ, કેટલું બધું જુઠાણું અને પ્રાક્ષણધર્મનું કેટલું બધું હડહડતું અપમાન !”

રાણની સમ્મતિથી આચાર્ય બહુ ગંભીરતાથી જોડ્યા—“મહારાજ અને પ્રજાજનો તથા શિષ્ય પ્રાક્ષણપંડિતો ! આ જગત કાંઈ આજકાલનું નથી; તેનો પ્રવાહ અનાદિકાળથી ચાલ્યા જ કરે છે. એવા અનંત પ્રવાહવાળા જગતમાં સરખે સરખી આકૃતિના મનુષ્યો, સરખે સરખી આકૃતિના બીજા પદાર્થો અને સરખે સરખાં નામ અને જોત્રવાળા એક કરતાં વધુ માણસો હોય છે, યદ્યપિ ગયા છે અને હંમેશાં રહેવાનાં છે એ કાંઈ નવાઈની હકીકત નથી. જગતનો પ્રવાહ જોતાં કોઈ એમ કહે કે ‘હેમચંદ્ર’ નામ તદ્દન નવું જ છે કોઈ વાર ન હતું, તો તે તદ્દન જોડું છે. આ સભામાંથી જ આનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો મેળવી શકાય એમ છે.

“હું નમ્રતાથી કહું છું કે આ સભામાં જેમનાં નામ હેમચંદ્ર અને સિદ્ધરાજ તથા અર્જુન, યુધિષ્ઠિર, ભીમ વગેરે હોય તેઓ કમવાર પોત પોતાના હાથ જિંચા કરે. મહારાજ ! જુઓ અને ગણો. હેમચંદ્ર કેટલા છે, સિદ્ધરાજ કેટલા છે, યુધિષ્ઠિર કેટલા છે, અર્જુન કેટલા છે અને ભીમ

કેટલા છે ? શું જેટલા હેમચંદ્ર છે તે બધા એક જાતના છે ? ના ના, એમાં કોઈ વ્રાહ્મણ છે, કોઈ કાયસ્થ છે, કોઈ વાણિયા છે અને કોઈ કણુખી-એડું પણ છે.

“તે જ પ્રમાણે મહાભારતના પાંડવો જુદા છે અને જૈન કથાના પાંડવો પણ જુદા છે. જૈનમંથોમાં જે પાંડવોની કથા આવે છે તેઓ નામે અને ગોત્રે કરીને લલે મહાભારતના પાંડવોની સમાન હોય અને મહાભારતમાં જે પાંડવોની કથા આવે છે તેઓ પણ નામે અને ગોત્રે લલે જૈનકથાના પાંડવોને મળતા આવતા હોય પણ ખરી રીતે તે બન્ને જુદા જુદા છે. એથી જૈનકથાના પાંડવો જૈન હતા અને મહાભારતની કથાના પાંડવો વ્રાહ્મણધર્મી હતા એમ કહેવું લેશ પણ અસત્ય નથી, અપ્રામાણિક નથી.”

વચમાં જ એક જવાસો બોલી બિડયો—“જોડું, જોડું, જોડું. એ તો આચાર્યે ચોતાના બચાવની શુકિત બતાવી. પણ એ માટે પ્રમાણ શું ? પ્રમાણ સિવાય આ પરિવહ તમારી આ હિકમતને નહિ જ માને.”

આચાર્ય બોલ્યા—ભાઈ, ઉતાવળ શા માટે કરો છો ? પ્રમાણ જ કહેવાનો હતો, તે પણ જૈનશાસ્ત્રનું નહિ કિંતુ મહાભારતનું. તમોને યાદ હોય તો

મહાભારતમાં ગાંગેયનું એક આખ્યાન આવે છે. તેમાં શ્રીગાંગેય પોતાને શ્રીમુખે પોતાના પરિવારને જણાવે છે કે—‘યુદ્ધમાં મારા પ્રાણનો અંત થાય તો મારો અગ્નિસંસ્કાર ત્યાં કરવો જ્યાં કોઈનો પણ અગ્નિસંસ્કાર ન થએલો હોય.’ આગળ ચાલતાં યુદ્ધમાં શ્રીગાંગેય પ્રાણમુક્ત થયા ત્યારે તેમનું શબ ઉપાડીને તેમના પરિવારના લોકો એક એવા પર્વતના જિંથામાં જિંથા શિખર ઉપર જઈ પહોંચ્યા કે જ્યાં મનુષ્યનો પગસચાર જ ન હતો. એ ધ્યાન તેમને કોઈનો પણ ત્યાં અગ્નિસંસ્કાર ન થયો હોય તેવું લાગ્યું એટલે શ્રીગાંગેયનું શબ તેમણે એ શિખર ઉપર ઉતાર્યું. ત્યાં તો આકાશ-વાણી થઈ કે—

અત્ર મીઝશત દાઘં પાન્ડુવાના જનગ્યમ ।

ત્રોગાચાર્યસહસ્રં નુ કર્ણસંસ્થા ન વિષતે ॥

[અર્થાત્ અહીં તો એ લીખેનો, ત્રણમે પાંડવોનો, હજાર દ્રોણાચાર્યનો અને જેમની સંખ્યા નથી એવા કેટલાય કણેનો અગ્નિસંસ્કાર થએલો છે.]

આ સાંભળતાં જ પેલા શબવાહીઓના અચળાનો પાર ન રહ્યો.”

અહીં આચાર્ય હેમચંદ્રે મહાભારતના ઉપર્યુકત સ્લોક તરફ આદ્યપ્રમાણોનું ખાત્ર ધ્યાન ખેંચ્યું અને જણાવ્યું કે “મહાભારતના જ ઉલ્લેખ પ્રમાણે એ

લીધો થયા છે, ત્રણસેં પાંડવો થયા છે, હજાર દ્રોણ થયા છે અને કર્ણ તો એટલા બધા થયા છે કે તેનો પાર જ નથી. તો પછી જૈનશ્રદ્ધામાં વર્ણવેલા પાંડવો જૈન હોય અને મહાભારતમાં ગવાએલા પાંડવો બ્રાહ્મણધર્મી હોય એમાં વિરોધ ક્યાં છે ?

“વળી, જેમ પાંડવોની પ્રતિમાઓ આપણા દેહારતીર્થમાં છે તેમ તેમની પ્રતિમાઓ જૈનોના શત્રુજય ચર્વત ઉપર અને નાસિકના ચંદ્રપ્રભના જૈનદેવાલયમાં પણ છે.

“માટે જેને જ્યાં ગમે ત્યાં શ્રદ્ધા લાવે અને ગુણતુલ્ય આચરણ કરે. જ્યાં પ્રગટ સદાચાર છે ત્યાં જ ધર્મ છે. આ સ્મૃતિવાદીઓ અને વેદવિશારદો પણ એમ જ કહેશે. ગંગા કાંઈ કોઈના બાપની નથી, તેમાં બધાય સ્નાન કરીને પાવન અને શીતળ થઈ શકે છે.”

ગજનનો ન્યાય

આ સાંભળીને રાજા બોલ્યા—“આ જૈનાચાર્ય કહે છે તે અક્ષરશઃ સત્ય છે. ન્યાય તો ધર્મ ગયો છે; છતાં હે ફરિયાદી બ્રાહ્મણો ! તમારે આ બાબત જે કાંઈ કહેવું હોય તે કહી શકો છો. તમને કહેવાની તક આપવાનો મારો ધર્મ છે. કોઈ મારા ઉપર મિત્રના પક્ષપાતનો આરોપ ન મૂકે.”

ફરિયાદીઓનાં મુખ સીવાઈ ગયાં. જ્યાં મહાભારતનું જ પ્રમાણ હોય ત્યાં શું કે ચાં કોણ કરી શકે ?

૧૪

હેમચંદ્રનો ઉપદેશ અને સર્વધર્મ-સમભાવ

રાજાની સંમતિથી ફરીવાર આચાર્ય હેમચંદ્રે ત્યાં બેઠેલા રાજાને, વિદ્વત્સમાજને અને સભાજનોને ઉદ્દેશીને જણાવ્યું, “ગૂજરાતના ધર્મસંરક્ષક મહારાજા અને સભાજનો! દેશની આખાહી ધાર્મિક ઉદારતા, વ્યાપક પ્રેમ અને શૂરવીરતાને જ આભારી છે. વ્યાપક પ્રેમ હોય, શૂરવીરતા પણ હોય: છતાં ધાર્મિક ઉદારતા ન હોય તો દેશની આખાહી નેપથ્યમાં છે એ નક્કી સમજાવે.

“ધાર્મિક ઉદારતા વિનાનો વ્યાપક પ્રેમ સંકુચિત થાય છે અને શૂરવીરતા અનૂનનું રૂપ લે છે. જેમ લોણી અને ઉન્નત વિજેતાઓ લોહીની નદીઓ

વહેવરાવતાં સંકેત્યાતા નથી તેમ ધર્માધ રાજા અને ધર્માધ પ્રજા આખા દેશને ધર્મને નામે મોટા રણ જેવો ઉજ્જડ કરતાં જરાય સંકેત્યાતાં નથી.

“સોમનાથના પવિત્ર દેવાલયનું પતન એનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે. દક્ષિણમાં પણ ધર્મને નામે લડાઈ લડનારાઓ હજારો મનુષ્યોનું ખસિદાન લેતાં પણ ધરાયા નથી. આવી હવા આપણા ગુજરાતમાં પણ કાંઈક વાવા લાગી છે. પરંતુ ભાઈઓ! જરા વધુ વિચાર્યો તો ચમત્કર્યો કે એ ધર્માધતાથી આપણી આબાદી અને આપણી માતા ગુજરાતનું સૌભાગ્ય વણત્રી જતાં જરાય વાર નહિ લાગે.

“આપણા ગુજરાતના મહારાજ્યમાં ક્ષાત્ર કેટલાય જુદાજુદા દેશો છે, તેમની લાપાઓ ભિન્ન ભિન્ન છે, તેમના પોપાકો પૃથક પૃથક છે, અને આખા મહારાજ્યની પ્રજાના વ્યવસાયો પણ જુદાજુદા છે; છતાં તે, જેમ એક મહારાજા સિદ્ધરાજની આત્મને વશવર્તી થઈને રહે ॥ તેમ આપણાં બધાનાં ધાર્મિક વિધિવિધાનો કે ક્રિયાકાંડો બંને જુદાંજુદાં હોય છતાં તે વિધિવિધાનોદ્વારા વિવેક મેળવી આપણે બધા એક પરમાત્માની આરાને વશવર્તી થઈને રહીએ તો જ આપણી સલામતી ॥ અને તો જ આ માતા ગુજરાતનું સૌભાગ્ય ટકી શકે એમ છે.

“એમ નહિ રહેતાં આપણે ધર્મને નામે ખોટો વિખવાદ કરીશું અને ‘આ ધર્મ ખોટો છે’ ‘આ ધર્મ સાચો છે’ ‘આ ધર્મ જૂનો છે’ ‘આ ધર્મ નવો છે’ એવા મિથ્યા બજેડામાં પડીશું તો આપણા સૌનો નાશ જ છે.

“આપણે બધા વર્તમાનમાં જે કાંઈ આચરીએ છીએ, પાળીએ છીએ તે કાંઈ શુદ્ધ ધર્મ નથી પણ શુદ્ધ ધર્મને પામવાના અધિકારલેદથી ઉત્પન્ન થએલાં જુદાંજુદાં સાંપ્રદાયિક બંધારણો છે. એ બંધારણોને વિવેકપૂર્વક વફાદાર રહેશું, સત્ય અને માનવપ્રેમને જીવનમાં વણી લેવા પ્રયત્ન કરીશું તો ક્યારેને ક્યારે એ પરમસત્યરૂપ ધર્મને પામી શકીશું. ભાઈઓ ! શસ્ત્રની લડાઈ સમાપવી તો મહેલો છે; પણ ધર્મની યાદવાન્ધણી તો ‘જુગજુગ મુર્ખી ચાલ્યા કરે છે, વારસાઉતાર આવે છે અને દેશને રૂમશાન જેવો અને માનવને પ્રેત જેવો બનાવી મૂકે છે. માટે એ બધા બધાને દૂર કરી, સત્ય વગેરે પાંચ મહાયમો, તેની માધના માટે ઉપયોગી એવા જુદાજુદા અનેક નિયમો, સંત માનવનો સમાગમ, સાચા ગ્રાહણ અને ધ્રમણની ઉપાસના અને માતાપિતા વગેરે ગુરુજનોની સેવા — એટલું આપણે આપણા જીવનમાં ઉતારીએ તોય ઘણું છે.

“આ રાજા ઉદાર, ગંભીર અને સહનશીલ ન હોત અને પ્રજાના નાયકો વિચારક ન હોત તો આ પાંડવોની કથા જે પાટણમાં મહાભારત મચાવત અને જૈનો તથા બ્રાહ્મણો વચ્ચે અકારણ વેરનું બીજ વાવત. પણ સદ્ગુણો આજે બધું શાંત થઈ ગયું છે, પરસ્પરની ગેરસમજૂત નીકળી ગઈ છે.

“પણ હવે પછી આવી જોડી કુશંકાઓ ઊભી કરી દેઈ એકબીજાને ન ઉરકેરે; કિંતુ એવી કુશંકાઓનાં સમાધાન મેળવે, ધાર્મિક અંધતાનો સર્વથા પરિત્યાગ કરે અને પોતપોતાના સંપ્રદાયની પદ્ધતિ પ્રમાણે વિવેકપૂર્વક, ખરા ધર્મને પામવાની ચીવટ રાખે”

આચાર્યે આમ કહ્યા પછી મહારાજા સિદ્ધરાજે પણ આચાર્યનું સમથન કર્યું, ગીતાના અનાસક્તિ-યોગનું વર્ણન કર્યું અને પછી શુદ્ધધર્મ અને ધર્માધ એ બેનું ખરું સ્વરૂપ સંક્ષેપથી સમજાવ્યું; અને સર્વસંહારક ધર્માધતાને તિલાંજલિ આપવા પાટણના પ્રત્યેક શહેરીને બલામણુ કરી પરિવરને વિસન્નિત કરી.

૧૫

હેમચંદ્ર દર્શાવેલો રાજધર્મ

હવે તો સિદ્ધરાજ હેમચંદ્ર વિના ડગલું પણ ન ભરતો એવી ગાઢ મૈત્રી એ બે વચ્ચે જામી હતી. રાજાને નિર્ભયતાપૂર્વક રાજધર્મ સમજાવતાં આગ્રાથ કરેલા:-

“મહારાજ! રામનું રામરાજ્ય, હરિશ્ચંદ્રનું સત્ય યત વગેરે કાંઈ કલ્પનાની વસ્તુ ન હતી. એ તો તે તે વીરપુરુષોના સાચી જીવનશુદ્ધિના પ્રયોગો હતા. આ યુગના રાજાઓએ પોતાનો રાજધર્મ વિસારી દીધો છે! તેઓ પ્રજાના લોહી જેવા પરમેવામાંથી ટપકતા પૈસા પોતાની માલે માલે છે, ઇંદ્રિયોને અનિગ્રહિત રાખી ફાવે તેમ વર્તે છે અને પાપડી મૂંગી પ્રજાનું વલોવાતું અંતર તેઓ કદી જોતા નથી. મહારાજ! ગૂંજરાતનો રાજા આવો ન

થાય; એ તો કાં તો રામ થાય, કાં તો હરિશ્ચંદ્ર થાય કાં તો ધર્મરાજ સુધિષ્ઠિર થાય.

“સાવધાનતાથી છવનનું વર્તન ચલાવતાં કશું કઠણ નથી લાગતું; પણ એ સાવધાનતા જ ક્યાં છે? આપણો સનાતન આદર્શ જ ક્યાં રહ્યો છે? મહાભારતની હુકાર્થ ઈર્ષ પ્રાણણો તમને સમજાવે કે ‘શિકાર તો દ્વિત્રિયોનો ધર્મ છે’ એટલે તમે માંસલોહુપ ધર્મને પણ પક્ષીઓનો સંહાર કરો અને તેવે ‘છંદે ચઢી વરસના આઠ મહિના તો શિકારમાં જ ગાળો અને ચાર મહિના અંતઃપુરમાં ભરાઈ રહો. આમાં રાજધર્મ ક્યાં રહ્યો?’”

આ બધું રાજા શાંતિથી સાંભળતો હતો અને પોતાની નખળી બાબુઓનું નિરીક્ષણ કરતો હતો. તેણે પૂછ્યું—‘શું ત્યારે શિકાર દ્વિત્રિયોનો ધર્મ નથી?’

હેમચંદ્ર બોલ્યા—“મહારાજ! મહાભારત જ મંગાવેને એટલે બખર પડે કે મૃગયા-શિકાર-શા માટે છે અને કેવા સંયોગોમાં એ દ્વિત્રિયોનો ધર્મ હોઈ શકે?”

“સૂરિજી! મારે મહાભારતનું કાંઈ ઠામ નથી, આપની પાસેથી જ એ બધું સાંભળવું છે-સમજવું છે.”

સૂરિજી બોલ્યા—“મહારાજ! સાંભળો; આપણો દેશ ખેતીપ્રધાન છે, અને ખેતીની સંહારક સામગ્રી પણ આપણે ત્યાં તેટલી જ છે.

“બની શકે ત્યાં સુધી તો ખેડૂતો પોતે સ્વાશ્રયથી ખેતીનું રક્ષણ કરે છે—તેઓ જેમ ખેતીમાં ચરવા કે ચણવા આવનાર પશુ પક્ષીઓનો શિકાર કરતા નથી પણ તેમને હાંકી કાઢવા એક સરખા પ્રયત્નથી મગ્યા રહે છે તેમ, જે હિંમ્ન અને રાની પશુઓ ખેતીનો નાશ કરે છે, ખેડૂત પોતે જે રાની પશુઓથી ખેતીને ખચાવી શકતો નથી ત્યાં તમારે તમારા ક્ષાત્રતેજ વડે ખેતીને ખચાવી લેવી ઘટે એ તમારો ક્ષત્રિયધર્મ છે.

“એનો અર્થ એમ નથી કે તમારે શિકારને છ’ડે ચડવું—શિકારને શોષનું સાધન બનાવી ગમે ત્યારે ગમે તેનો પ્રાણ લેવો; શિકાર માટે પ્રજાજનોને ત્રાસ આપવો અને તેમના પંસાનું પાણી કરવું; તેમ એનો અર્થ એમ પણ નથી કે તમારે માંસાહારી ન થવું.

“મહાભારતમાં બતાવેલી મૃગયા માત્ર ખેતીની રક્ષા પૂરતી ન છે—હતી; તે અત્યારે તો વ્યસન ધર્મ પડ્યું છે અને ભલભલા બ્રાહ્મણો પણ તેને ક્ષત્રિયધર્મ કહીને વખાણવા ચૂકતા નથી.

“પણ મહારાજ ! નિરપરાધી પશુ અને પક્ષીઓને મારવાથી તો બિલકુલ વનની શોભા લોપાઈ જાય છે, ફરતાશુણની વૃદ્ધિ યાય છે અને રાજધર્મ તો ભલી ન જાય છે એ નક્કી યાદ રાખજો.

“વળી, રાજાઓ જુગારથી પણ ઠીકઠીક ટેવાએલા હોય છે. આઓ દિવસ કેમ જાણે કાંઈ કામ જ ન હોય તેમ તેઓ પાસા ખખડાવ્યા કરે છે અને યુધિષ્ઠિરનું નામ લઈ જુગાર રમવામાં અધર્મ જેવું કૃત્ય સમજતા નથી; પરંતુ એ તેઓની મોટી ભૂલ છે.

“દુત તો મહાન અધર્મ જ છે. યુધિષ્ઠિરની કથાથી એનો ખ્યાલ ન જ થઈ શકે. માંજુસ નવરો રહે છે એટલે તેને આવા ખધા કુછંદો લાગે છે; પણ જે પોતાના કર્તવ્યમાં તત્પર રહે છે તે કદી આવા જુગાર જેવા રોગનો લોગ ખનતો નથી.

“મધનું વ્યસન પણ મોટા લોકોમાં શોખની વસ્તુ થઈ પડી છે પણ એ, ભારે વિનાશક છે તે તો પાછળથી જ સમજાય છે. જાદુનો સંહાર મધને લીધે થયો હતો તે કોણ નથી જાણતું?

“પ્રજા ઉપરના કરવેગની પણ મર્યાદા જ રાખવી ઘટે. જેમ આપણને પેટ છે, ખાળખચ્યાં છે તેમ તેમને પણ છે એથી પ્રજા કચરાઈ જાય તેવા કરવેશ અને ખર્ચ વધારનાર રાજા પ્રજામાં અનીતિને જ ફેલાવે છે. સૂર્ય સમુદ્રમાંથી રાજાને રાજ પાણી ચૂસે છે ખરું; પણ પાણું ચોમાસામાં તો એ ચૂસેલા કરતાં અનેકગણું વરસાવે છે તેમ, રાજા પણ પ્રજા પાસેથી

કરવેરાને નામે ધન ભલે ચૂસે; પરંતુ વખત આવે તે
અનેકગણું વરસાવવું જ રહ્યું; નહિ કે પોતાની
મોતેમાં ઉડાડવાનું છે. ફેટલાક સદાચારો રાજાની
આજ્ઞા વિના પ્રજામાં પ્રસરતા નથી. સામાન્ય પ્રજા
પડેલી જ હોય છે, અને તે એટલી બધી વ્યસનવશ
થઈ પડેલી હોય છે કે તત્કષણે તે મોટા મોટા
મહાતોના બોધથી પણ જગાડવી મુશ્કેલ થાય
છે. આવી પ્રજામાં રાજાની આજ્ઞા વિના સદાચારનો
પ્રવેશ થવો મહાવિકટ છે.

“તેથી તેવી પ્રજાના ગ્રેય માટે વ્યવસ્થિત
રાજનિયમો — રાજબંધારણો હોવાં જોઈએ. મદ્ય
એટલું બધું મોંઘું વેચાવું જોઈએ કે કોઈ શ્રીમંત
પણ તેને લાગ્યે જ પી શકે. તેમ અન્ન, ઘી, માખણ
અને દૂધ હમણાં જેટલાં સોંધાં છે તે કરતાં પણ
વધારે સોંધાં વેચાવાં જોઈએ જેથી પ્રજામાં
માંસાહારનો રોગ આપોઆપ અટકી જાય અને
પ્રજા શુદ્ધ ખોરાક મેળવી શાંત, ધીર, ગંભીર
અને શૂરવીર બને. આ ઉપરાંત મહારાજાની
તમુએ તમુ જમીનને ઉપયોગમાં લેવી, જેવી ઉપયોગી
પશુઓનું સંવર્ધન-પાલન કરવું અને જેવાં પશુઓ
આને સોંધાં છે તે કરતાં સોંધાં વેચાય એવી
યોજના થઈવી.

“મહારાજ ! હાલનું વર્તમાન જોતાં, આવનારું ભવિષ્ય અટકળી જોતાં હમણાં જે રાજધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે તે વિષે મેં આજે આપની સામે થોડી ચર્ચા કરી છે. ઉપયોગી લાગે તો હંમક્ષીર ન્યાયથી એ વિશે વિચારશો અને એ માટે સત્વર સક્રિય પણ થશો.

“મહારાજ’ જૂનરાતમાં તો પરમેશ્વરની મહેર છે એટલે મધ કે માંસનો પ્રચાર જૂનજાન જ છે, પણ આપણા મહારાજ્યના ખીજા ભાગો માટે જરૂરી આવશેતી વાપરવી પડશે. મહારાજ ! રાજસિંહાસન કાંટાળું મિહામન છે; ત્યાં બેસનારે તો એક મન્યામી કરતાં પણ વધારે મહનશીલ, તપસ્વી અને નિરુપૃહ થવું ઘટે; નહિ તો એ મિહામન ધડીના છઠ્ઠા ભાગમાં ક્યારે ફના થઈ થઈ જશે એ કોણ કહી શકે ?

“અને આપણે પણ પ્રગત મમક્ષ જ ‘નરકેશ્વરી’ મટી ‘નરકેશ્વરી’ થવાના મહારાજ ! કોઈ વખતે મહાભારત, યોગવામિષ વગેરે વાંચના શરૂશો અને તે પ્રમાણે જીવનને ઘડવા ઉચ્ચમાણ થશો તો જ રાગ થવું સફળ છે; નહિ તો કેંક થઈ ગયા, કેંક રખડે છે અને કેંક થવાના; પણ તેમાંના એકનું પણ નામ કોણ લેવાનું ?”

૧૬

રાજા અને આચાર્યની ગાઢ મૈત્રી

આ પ્રમાણે પ્રતિદિન ગાન અને આચાર્ય વચ્ચે ધર્મગોષ્ઠી, જ્ઞાનગોષ્ઠી ચાલ્યા જ કરતી. રાજાના દરબારમાં અનેક કવિઓ, આરણ્યો, ખદીઓ ખહારથી આવતા તે દરેકને હેમચંડ પૂરી રીતે મંત્રોપાસતા એક પણ મીઠાબોલો કે કડવાબોલો આજી કે કવિ એવો ન હતો જે આવ્યો તેવો જ પાછો જાય. કોઈને ગામગરામ, કોઈને મુવર્ણમુદ્રા, કોઈને શાલદ્રશાલા અને કોઈને હયગય વગેરે યોગ્યતા પ્રમાણે મળ્યા જ કરતું.

આથી રાજા અને આચાર્યની યથોગાથા સર્વત્ર ગવાવા લાગી. જેમ જેમ એ યથોગાથા બુવનમાં વિસ્તરતી ગઈ તેમ તેમ ચેલા જવાસાઓ વળી ફરી

બળવા લાગ્યા; અને ‘એ જેન આચાર્ય સૂર્યને પણ માનતા નથી’ ‘જુઓ તો એ કેવા હુદ્પુદ છે’ ‘આમાં ક્યાં એમનું બ્રહ્મચર્ય સચવાતું હશે’ વગેરે વગેરે અનેક આક્ષેપો પાટણમાં ફેલાવા લાગ્યા.

પણ હવે પ્રભ સાથે સાચું સ્વરૂપ સમજી ગઈ હતી, એટલે તે જવાસાઓનું કંઈ ચાઈયું-દાંબ્યું નહિ, અને તેઓ હાથ ધસતા જ રહી ગયા. રાજા અને આચાર્ય પણ ગાંભીર વિચારપ્રકૃતિના હતા; તેથી એવા જવાસાઓ તરફ તેઓ લેશ પણ ન ચીડાતાં, ઉપેક્ષાભાવે જ જોયા કરતા અને તેમની દયા જ ખાયા કરતા.

રાજા માથે હેમચંદ્રનો પ્રવાસ

એકવાર સિદ્ધરાજને દેશાટનનો સંકલ્પ થયો. તેણે ધાર્યું કે એમનાથ, ગિરનાર અને શત્રુજયની યાત્રાએ જઈ આવું તો મારું. આચાર્યને પોતાનો સંકલ્પ વિદિત કર્યો અને સાથે આવવાનું આગ્રહ-ભર્યું નિમંત્રણ પણ આપ્યું.

પડો વગડાવીને પ્રભને પણ બાહેર ઠર્યું કે; ‘રાજા એમનાથ, ગિરનાર અને શત્રુજયની યાત્રાએ જાય છે, જેમને સાથે આવવું હોય તેઓ પોતપોતાનાં ઉપકરણો સાથે આવી શકે છે, પાટ-ખચી’ માટે માણસદીક ચાર દ્રમમથી વધુ કશું જ નહિ લેવામાં આવે.’

આ રીતે પાટણથી એક મોટો સંઘ નીકળ્યો. જેમાં હાથીઓ, ઘોડા, ભાંટ, બળદો અને વાહનોનો પાર ન હતો. દેટલાંચ મુખાસનો હતાં. રાજાએ આચાર્યને મુખાસનનો ઉપયોગ કરવા વિનંતી કરી; પણ પગે ચાલીને જ પ્રવાસ કરવાનો તેમનો આચાર હોવાથી તેમ કરવા આચાર્યે ના કહી.

સંઘમાં જૈન સાધુઓ ઉપરાંત દેટલાક સંન્યાસીઓ પણ હતા; અને પ્રજાજનો પેકી દેટલાક શૈવ, જૈનશ્વેતાંબર, જૈનદિગંબર, ભાગવત અને યોગમતી વગેરે અનેક મતના લોકો હતા.

સમુદ્ર જેમ ગાજતો સંઘ પ્રયાણે કરતો, પડાવ નાખતો નાખતો ચાલવા લાગ્યો; અને શત્રુજય ગિરનારની યાત્રા કરી મુખપૂર્વક સોમનાથ પણ પહોંચી ગયો. સઘે અને રાજાએ સોમનાથ ભગવાનની સેવાપૂજા કરી અને આચાર્યે પણ સોમનાથ ભગવાનની પૂજા બક્ષિતલાવથી રત્નુત્તિ કરી.

આચાર્યે ગદ્ગદ કંઠે શ્રીસોમનાથજીના મંદિરમાં જે શ્લોકો ઉચ્ચાર્યા તે આ પ્રમાણે છે :

“યત્ર તત્ર સમયે યયા તથા
યોડસિ સોડસ્યમિપયા યયા તયા ।
વીતરોપન્નટ્ટપઃ સ ચેદ્ ભવાન્
એક એવ મગદન્ ! નનોડ્સુ તે ॥”

“ મવવાજાકુરજનના રાગાવા ક્ષયમુપાગતા યસ્ય ।

મહા વા વિશુદ્ધાં હગે જિનો વા નમસ્તસ્મૈ ” ॥

અર્થાત્—“ ગમે તે સમયે, ગમે તે રીતે અને
૫ ગમે તેવા નામવડે જે વીતરાગ એક જ છે, તે હું
હો તો હો ભગવન્ ! તને મારો નમસ્કાર થાઓ ”

“ સસારની પરપરાને વધારનારા જેમના રાગ
વગેરે દોષો ક્ષીણ થઈ ગયા છે એવા પ્રદા હો,
વિધ્નુ હો, મહાદેવ હો કે જિન હો—ગમે તે હો તેમને
નમસ્કાર થાઓ ”

— —

૧૭

હુમયુદ્ધનો પાટણથી વિહાર

હવે આ તરફ આચાર્ય પાટણથી નીકળી ગુજરાતમાં ફરવા લાગ્યા અને પોતાના જે ભાવે તેમણે પાટણમાં રાજા અને પ્રજા સમક્ષ જણાવ્યા હતા તે જ ભાવે ગુજરાતની આમપ્રજા પાસે તેઓ મૂકવા લાગ્યા.

ખાહડ, આજડ અને ઉદયન મંત્રી જેવા જેન વીરોના પ્રત્યક્ષ પુરાવા આપીને તેઓ ગુજરાતની કાયર પ્રજાને જગાડવા લાગ્યા અહિંસાનો ખરો મર્મ અને મર્યાદા સમજાવી તેનો વ્યવહારુ કપયોગ બતાવવા લાગ્યા. શૂરવીરતામાંથી જ અહિંસા જન્મે છે એ વસ્તુ કષ્ટત્રયવીર્ય કરોના ઉદાહરણોથી ઠસાવવા લાગ્યા; અને કાયરોની અહિંસા એ અહિંસા નથી જ

પણ હિંસા છે — ભયભોહ છે તે જૈનશાસ્ત્રની શૈલીથી સમજાવવા લાગ્યા.

હેમચંદ્રનું ખંભાતમાં આગમન

આચાર્ય હેમચંદ્ર પોતાની લોકહિતકર ઉપદેશ-ધારા દ્વારા ગૂજરાતનાં ગામેગામને જગાડવાને ઉત્ત્ર પ્રયાસ કરતા કરતા ખંભાતમાં આવી પહોંચ્યા.

ખંભાત તો ઠાકડોળે તેમની રાહ જ નેતું હતું. ખંભાતે તેમની જ્ઞાનપરખનું નવજીવનપ્રેરક જ્ઞાનજળ પીધેલું તેથી આજે તેમના આવાગમનથી ખંભાતીઓ વિશેષ ઉત્સાહમાં આવી ગયેલા દેખાતા હતા અને મંત્રી ઉદયનનો હર્ષ તો કયાંય માતો જ ન હતો. એ તો પોતાનું સ્વપ્ન ખડું પડતું નેઈ મનમાં ને મનમાં વિશેષ પ્રસાદ પામ્યો હતો.

ખંભાતની મોટી પૌષ્પધાળા આજે એક મોટા વિદ્યાલયના રૂપમાં ફેરવાઈ ગઈ હતી. ખંભાતના નિવાસ દરમિયાન હેમચંદ્રે પટણીઓની ચેઠે જ ખંભાતીઓને પણ સજોષી ભગતા કરવાનો પ્રયાસ સેવ્યો હતો અને તે ઠેકઠેક અચે સફળ પણ મયો હતો.

૧૮

હેમચંદ્ર ને કુમારપાળનો મમાગમ

ગૂજરાતનો ભાવી રાજા કુમારપાળ વખાનો માર્યો શરણું શોધતો એકવાર ખંભાતમા આચાર્યશ્રી પાસે આવી ચડ્યો. સામુદ્રિક શાસ્ત્રના જાણુકાર આચાર્યે કુમારપાળનો પ્રેમપૂર્વક ખૂબ સત્કાર કર્યો અને 'આજથી સાત વર્ષ પછી અમુક દિવસે અને અમુક ધડીએ તેનો રાજ્યાભિષેક થશે' એવી ભવિષ્યના ગર્ભમાં રહેલી હકીકતથી કુમારપાળને પોતાના નિશ્ચય સાથે વાકેફ કર્યો. મંત્રી ઉદયનને પણ કુમારપાળનો પરિચય કરાવી તેને સર્વ પ્રકારે સહાયતા પહોંચાડવાની ખાસ જલામણુ કરી.

આ પછી કેટલોક વખત કુમારપાળને જ્યાં ત્યાં રખડવું પડ્યું અને નાસલાગમા બીજાં અનેક કષ્ટો

સહેવાં પડ્યાં, કુમારપાળની એ રખડપટ્ટીમાં આચાર્ય
હેમચંદ્રે તેને વખતોવખત આશ્રય આપેલો. અને
મોતના પંક્તમાંથી પણ આબાદ બચાવેલો.

ગળ તરીકે કુમારપાળ

છેવટ વિક્રમ સંવત ૧૧૯૯ માં સિદ્ધરાજનું
અવસાન થયું. તે ખબર જાણી કુમારપાળ પાટણમાં
આવી પહોંચ્યો. પાટણના અમાત્યવર્ગે, સેનાપતિએ
તથા રાજ્યની ધુરા વડનારા ખીલ રાજકારણી પુરુષોએ
કુમારપાળને રાજ તરીકે સ્વીકાર્યો, જૂનરાતના
શામનનો દંડ તેને હાથ મોંચ્યો અને અભિષેકયોગ્ય
રાજની જેઠે પાટણની ગાદી ઉપર કુમારપાળનો
રાજ્યાભિષેક કર્યો.

કૃત કુમારપાળ

પોતાની રખડપટ્ટીમાં જે જે લાઈઓએ અને
બહેનોએ કુમારપાળને કાંઈને કાંઈ સહાયતા
આપેલી, આશ્રય આપેલો, યા તેની ખીલ કાંઈ સેવા
કરેલી તે તે દરેક જાઈ અને બહેનને કુમારપાળે
રાજ થયા પછી તુરત જ ચાક કર્યાં અને તે દરેકને

રાજા કુમારપાળ અને હેમચંદ્ર

પોતાના બીજા બધા ઉપકારીઓમાં આચાર્ય હેમચંદ્રનું સ્થાન રાજા કુમારપાળને મન સર્વ શ્રેષ્ઠ હતું. એટલે રાજ્યાલિપેકે થતાં જ તેણે પોતાના પ્રાણુરક્ષક આચાર્ય હેમચંદ્રને તત્કાલ યાદ કર્યા.

સમયના જાણકાર આચાર્ય તુરત જ પાટણ આવી પહોંચ્યા. પાટણમાં પેસતાં જ કુમારપાળે પોતાને નવ છવન દેનાર આ આચાર્યને ખૂબ સત્કાર્યા, સન્માન્યા, વાંધા અને પૂજ્યા તથા તેમની સેવામાં જ રહેવાનો પોતાનો સંકલ્પ તેમને નમ્રતાપૂર્વક નિવેદિત કર્યો. પોતાને પ્રાપ્ત થયેલું રાજપાટ અને વેળવ સત્તા વગેરે એ કૃતજ્ઞ અને ગુરુભક્ત રાજાએ આચાર્યને ચરણે ધર્યું.

આચાર્યે રાજાની આદર્શ નમ્રતા અને કૃતજ્ઞતાને ખૂબ પ્રશંસી; તથા પોતાની અપરિશ્કળી પ્રતિજ્ઞાની યાદ આપી. રાજાને તેનો પોતાનો રાજધર્મ ખૂબ પ્રેમથી સમજાવ્યો. રાજા સિદ્ધરાજ અને આચાર્ય વચ્ચે જેવી મૈત્રી જામી હતી તેથી તેા દેટલીયે વધારે મૈત્રી રાજા કુમારપાળ અને આચાર્ય હેમચંદ્ર વચ્ચે થોડા જ સમયમાં જામી ગઈ.

હવે તો કુમારપાળ, આચાર્યને પોતાના ગુરુ તરીકે જ માનવા લાગ્યો અને તેમનો પડેલો બોલ બીદવા — તેઓ કહે તેમ કરવા — એક પગે તૈયાર રહેવા લાગ્યો.

૧૯

કુમારપાળે જૈનધર્મના પરિચય

કુમારપાળે પોતાના શાસનકાળમાં અનેક યુદ્ધો કરીને વિજયલક્ષ્મી મેળવી હતી. તે વખતે તેની સેનામાં કેટલાયે જૈન વીરયુવકો પણ દાખલ થએલા અને તેમાંના કેટલાક તો યુદ્ધકળામાં અપૂર્વ કૌશલ ધરાવતા હોઈ, યુદ્ધકચેરીમાં મોટા મોટા અધિકારો ભોગવતા. યુદ્ધમાં વિજય મેળવવા જતાં પહેલાં રાજા કુમારપાળ ખાસ કરીને અજિતનાથ ભગવાનની એકદુમનથી ઉપાસના કરતો.

અજિતનાથનું નામ જ અજિતપણાને સૂચવે છે એથી પોતાના સર્વ વિજયોનું કારણ અજિતનાથની ઉપાસના છે એમ ધારી રાજા કુમારપાળે તારંગના પહાડ ઉપર અજિતનાથનો મોટો હાથો પ્રાસાદ બંધાવ્યો અને તેમાં શ્રીઅજિતનાથની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

એ પ્રાસાદમાં એવાં તેલિયાં લાકડાં વાપરેલાં છે કે કદાચ આગ લાગે તો પણ તે, તેમાંથી ઝરતા પ્રવાહી રસ દ્વારા આપોઆપ શમી જાય. એ તેલિયાં લાકડાં તગર કે અગરનાં છે એમ કહેવાય છે જ્યારે જ્યારે વિજય મેળાવીને રાજા પાછો ફરતો ત્યારે દરેક વખતે શ્રીઅજિતનાથ ભગવાનની ઉપાસના કરવાનું શુકતો નહિ.

કુમારપાળની વિશેષ જિજ્ઞાસા અને હેમચંદ્રનો ઉપદેશ

રાજા અને આચાર્ય હેમચંદ્રની આમ તો અનેક મુલાકાતો થતી પણ તેને એકવાર જૈનધર્મનું ખડું અને પૂરું રહસ્ય જાણવાની તથા તેને જીવનમાં વણી લેવાની ઇચ્છા ધર્મ આવી. પોતાના મંત્રી વાગ્બટને તેણે એ ઇચ્છા જણાવી અને તેણે રાજાને એ મનોરથ સફળ કરવા આચાર્ય હેમચંદ્રની ખાસ મુલાકાતોનો પ્રબંધ કર્યો. આચાર્ય જૈનધર્મમાં વર્ણુવાએલી અહિંસાનું ખડું રહસ્ય સમજાવ્યું; અને તેને વ્યવહારમાં મૂકવા ક્યાં કઈ મર્યાદા હોય તો તે, સમાજને રાજાને અને વ્યક્તિને હિતકર થાય એ બધું રાજા પાસે વિશેષમાં વિશેષ સ્પષ્ટતા સાથે નિવેદિત કર્યું.

માંસાહાર અને શૂરવીરતા વચ્ચે જે જાતનો કાર્ય-કારણ-સંબંધ બતાવી કેટલાક તરફથી માંસાહારની જે પુષ્ટિ કરવામાં આવે છે તેનો આચાર્ય

રૂપદ શબ્દોમાં ચોખ્ખો નિષેધ કર્યો; અને તે સાડ મહાભારત વગેરે વૈદિક આશ્નાયના ગ્રંથોના સખળ પુરાવા આપી એ બાબત તેને વધુ સમજ પાડી; તથા ફલાહારી શૂરવીરોનાં બીજાં દેહલાંચ પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણો આપી માંસાહારને લગતો રાજનો ભ્રમ ભાંગી નાખ્યો.

એ જ પ્રમાણે જુગાર, દારુ, વિવિધવિહારનો અતિરેક, શિકાર, પરદારગમન વગેરે અનેક દુર્ગુણોથી દૂર રહેવા રાજને ધાર્મિક દૃષ્ટિએ લલામણુ કરવામાં આવી. આ ઉપરાંત પ્રજા ઉપરના કરભારને ઓછો કરવા, રાજ્યમાં જ્યાં જ્યાં દેવીપૂજને નામે પશુવધ થતો હોય તે અટકાવવા અને અપુત્ર મનુષ્યનું ધન ન લેવાનો રાજધર્મ બતાવવામાં આવ્યો.

૨૦

દેવી નિમિત્તે પશુવધનો નિષેધ

દેવીનાં મંદિરોમાં થતા પશુવધને માટે રાજાને કહેવામાં આવ્યું કે “ દેવો આપણી જેઠાં ખોરાક જ લેતા નથી. દેવો આપણા કરતાં ઉચ્ચકોટિના હોઈ આવે. ગંદો ખોરાક તેઓ લે જ કેમ ? છતાં તકશરની ખાતર કોઈ પણ દેવીના મંદિરમાં આખી રાત પાંચ બકરાં વા ખાડાને પૂરી રાખે અને સવારે કાઢો તો પ્રત્યક્ષ જોશે કે તેમાંથી એક પણ પ્રાણી ઓછું થયું નથી વા જરા પણ ઘવાએલું કે ક્ષત પામેલું પણ નથી. જો દેવી માંસલક્ષી હોય તો જરૂર તે, એ પૂરેલાં પ્રાણીઓમાંથી એકાદને ખાઈ જત વા ઘવાએલું કરત. પણ તેમ થતું નથી માટે પશુબલિની પદ્ધતિ દેવની તૃપ્તિ માટે તદન નકામી છે.

“છતાં અત્યારે જે આ પ્રથા પ્રચલિત છે તે તો મંદિરના પંડા પૂજારીઓની જ કરામત છે. તેમની માંસલોલુપતાને કારણે જ એ પશુખલિની પ્રવૃત્તિ ચાલતી આવે છે. વળી, દેવી તો જગદંબા છે એટલે જગતની—જગતમાંનાં નાનાં મોટાં સર્વ પ્રાણીઓની—માતા છે. તો શું તે બિચારાં અનાથ પાડા કે બકરાંની માતા નથી? પાડા કે બકરું પામરમાં પામર પ્રાણી છે અને માતા તેના પામર પુત્રો ઉપર તો વધારેમાં વધારે પ્રેમ દાખવે; એટલે માતાની સામે તેના તુચ્છમાં તુચ્છ પુત્રનો પણ વધ કેમ થઈ શકે ?

“જાહુ બહુ તો અન્ન, મિકાઈ વંચેરેનું નૈવેદ્ય બસ છે. તે પણ દેવો તો ખાતા જ નથી પરંતુ દેવ-નિમિત્તે આવેલું નૈવેદ્ય જગદંબાનાં અનાથ, પાંગળાં, મૂળાં અને આંધળાં બચ્ચાંઓને મળે એ આશયથી જ તેની—નૈવેદ્યની—પ્રથા પ્રચલિત છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો એ પણ એક પ્રકારનું દાન છે; અને એ, સમાજની દૃષ્ટિએ ખાત્ર મહત્ત્વનું છે. આજે તો એ નૈવેદ્યની પ્રથામાં ઘણું અનિષ્ટ પરિવર્તન થઈ ગયું છે, તે હવેથી અટકે અને દેવીના મંદિરમાં ચતો પશુવધ સદંતર બંધ જ થવો ઘટે.”

૨૧

સોના વારસાહકનું સંસ્થાપન

વળી રાજા કુમારપાળને આચાર્યે કહ્યું કે,
“આજ સુધીના બધા મોટા મોટા રાજાઓએ પણ
વાંઝીયાનું ધન મૂક્યું નથી. અપુત્રિયાનું ધન લઈને
રાજા પોતાના પિતાનું અપમાન કરે છે. રાજા જે
અપુત્રિયાનું ધન લે છે તેનો તે પુત્ર બને છે અને
આ રીતે તે, પોતાના પિતાને સ્થાને તે અપુત્રિયાને
મૂકે છે.

“ઉપરાંત અપુત્રિયાની વિધવા કે અનાશ્રિત
પુત્રીઓને નિરાધાર કરી તેની આંતરડી કકળાવી
તેના સો સો શાપ રાજાને ખમવા પડે છે. આ કાંઈ
નાનીસૂની હિંસા નથી. આ તો ચોખ્ખો મનુષ્ય-
વધ જ છે. માટે હે રાજા કુમારપાળ ! આજથી જ
એવું અપુત્રિયાનું ધન ન લેવાનો સંકલ્પ કરવો
વિશેષ ઉચિત છે.”

“આ પ્રમાણે આચાર્યે જૈનધર્મની ઢળે
રાજાને તેનું દર્તાવ્ય સમજાવ્યું અને એ જાતના
દર્તાવ્યનું આચરણ એ જ જૈનધર્મનું આચરણ છે
તે પણ સારી રીતે સ્પષ્ટ કર્યું. વધારામાં ખીલત
કેટલાંય ત્યાગનાં, દાનનાં, સહિષ્ણુતાનાં, સંતોષનાં

રાજકુટુંબનાં વૃદ્ધો એમ ચોક્કસ માનતાં કે દેવીઓને ધરેલા એ લોગથી જ રાજાનું, રાજકુટુંબનું અને પ્રજાનું કુશળ છે—તેઓનો આ વહેમ તેમના મનમાં એવો દઢ હતો કે તેને જટ ખસેડવો મુશ્કેલ હતું.

આ રીતે એક તરફ પ્રાચીન લોકોનો એ વહેમ અને બીજી તરફ કુમારપાળની એ મૂળાં પશુઓ તરફની દયાવૃત્તિ એ બે વચ્ચે ટેટલીકવાર ભારે અચડામણો ઊભી થતી. છતાં કુમારપાળ પોતાની છુદ્ધિને સ્થિર રાખી, આવેશમાં આવ્યા વિના જ તેનું નિરાકરણ યોધતો અને તે કામમાં આચાર્યની પણ સલાહ લેતો.

એક પ્રસંગની વાત છે કે, આસો મહિનાના શુકલપક્ષના દિવસોમાં એટલે નવરાત્રમાં રાજમાન્ય કૃતેશ્વરીદેવી અને બીજી રાજરક્ષક દેવીઓને પશુઓનો ખલિ પરંપરાથી ચડયા કરતો, એથી નવરાત્ર પાસે આવતાં તે તે દેવીઓના પૂજારીઓએ રાજા પાસે આવીને જણાવ્યું કે—

“મહારાજા! આપણા વડિલોના નિયમ પ્રમાણે નવરાત્રને પ્રથમ દિવસે રાજપ્રબળપાલક એ આપણી જગદંબાઓને રાજા તરફથી તેના રાજ્યના અને પ્રજાના સેમકુશળ માટે સો ખકરાં અને સો પાડા

ચડાવવા જ જોઈએ, બીજે દિવસે ખરસેં; અને એ પ્રમાણે જેટલાંમો દિવસ હોય તેટલાં બકરાં અને પાઠા નવ દિવસ સુધી ચડાવવાનાં છે— છેક છેલ્લે દિવસે નવસેં બકરાં અને નવસેં પાઠા હાજર રહેવાં જોઈએ.”

“આવી વ્યવસ્થા હોય તો જ એ માતાઓનાં ખર્ખર ભરાય અને આપનું તથા દેશનું ક્ષેમકુશળ રહ્યા કરે, નહિ તો એ દેવીઓ કોપે: એથી દેશભરમાં ભારે ઉત્પાત થાય, તેમાં રાજા કે પ્રજાને ભારે હાનિ પહોંચે. આ બલિદાનની રીત કંઈ આજ-કાલની નવી નથી. એ તો સોલંકીઓના મૂળ પુરુષે પ્રવર્તાવેલી છે. માટે આપ આમાં હા ના કરો એ કંઈ ઠીક ન કહેવાય.”

૨૩

રાજાની ગૃથનો ઉકેલ

ગજાએ નવો જ ધર્મ સ્વીકારેલો, પશુવધ અટકાવવાના તાત્ત્વ દર્શાવના કાદેલાં અને તે બાબતની ઘોષણાઓ પણ કરાવેલી પરંતુ આ તો ઘઁની વાત આવી અને વળી તેમાં ગન્ધના વૃક્ષ-પુરુષોનો તથા બીજા ગજકુટુંબીઓનો આનો ટેકો હતો.

એટલે આ પૂંવનો બંતે નિકાલ થવો વિશેષ કઠણ લાગ્યો. તેથી આ બાબત તેણે હેમચંદ્રની સલાહ મેળવવા સત્વર વ્યવસ્થા કરી.

ઉચિત સલાહ મળતાં જ તેણે પોતાની પાસે આવેલા પુરોહિતોને—પંડા અને પૂજારીઓને તેમના કહેવા પ્રમાણેની વ્યવસ્થા કરવાની હકીકત જણાવી સંતોષ્યા.

રાજાએ જાતે પોતાની દેખરેખ નીચે નવરાત્રને પ્રથમ દિવસે રાત્રે સો બકરાં અને પાડા તે તે દેવીઓના મંદિરમાં મૂકવાની ગોઠવણી કરી. મંદિરમાં પશુઓને પૂર્યાં, પછી તેના દરવાજા મજબૂત રીતે બંધ કરાવ્યા; અને મંદિરની આગુખાગુ ચારે તરફ ચોટ્ટીઆત તરીકે પોતાના ખાસ વિદ્યામુ રજપૂતોને રોકવામાં આવ્યા.

ખીજે દિવસે સવારે જ્યારે રાજા દેવીઓના દર્શને મંદિરમાં આવ્યો અને દરવાજા ઉઘડાવ્યા તો તેણે જોયું કે મંદિરમાં પૂરી રાખેલાં તે બધાં પશુઓ સુખપૂર્વક ચરતાં હતાં. અને મંદિર જેવા એ સુરક્ષિત સ્થાનમાં રાત્રે સારી નિદ્રા આવેલી હોવાથી તાજાં માંસ ઘસેલાં જણાતાં હતાં. આ જોઈને તેણે પૂજારીઓને કહ્યું :

“ભુઓ, મેં તો જગદંબાઓને આ જાનવરો ધરી દીધાં હતાં. દેવીઓ તેમને ખાવા દિશ્ચિત તો તેઓ બધાંને ખલાસ જ કરી નાખત; પણ આ પરમ કૃપાળુ જગદંબાઓએ એમ નથી કર્યું. તેથી એમ ચોકસું જણાય છે કે આ દેવીઓને માંસભોજન કેઈ રીતે ઈષ્ટ નથી. તેમને તેમાં કેઈ પ્રકારનો આનંદ જ નથી આવતો. આ તો તમારું જ પાપાંડ જણાય છે.

“હે પૂજારીઓ! તમને માંસભોજન ખૂબ પસંદ પડે છે તેથી આલું દેવીને નામે જોડું તકડું ઊભું કરી

હજારો મૂંગાં ગ્રાણીઓનો તમે બેઠે વધ કરો છો એ કેટલું બધું નિંદનીય છે !

“તમારી જનોઈઓ લાજ મરે છે. આ તમારી માળાઓ અને ટીલાંટપકાં લોહાં પડે છે. હવે તમારું આ તકેટ નહિ જ ચાલે. માટે હવે તમે શાંત થાઓ, સાત્ત્વિક થાઓ અને ફરીવાર મારી પાસે ‘માર’ એવો શબ્દ જ ન ઉચ્ચારતા. આ બાળત બરાબર સાવધાનતા રાખશે નહિ તો તમારાં વર્ષાસિનો બંધ થશે અને ફોલ્લી થશે એ વધારામાં. હવે હું ધર્મને નામે પશુવધને કહી પણ ચલાવી લેનાર નથી.”

આ સાંભળી પૂલરીઓ શરમાઈ ગયા અને તેઓએ પોતાને હાથે બધાં પશુઓને મુક્ત કર્યાં. છેવટે દેવીઓને અન્નનું નવેલ ધરાયું જે પાછળથી અનાથ નિરાશ્રિત અપંગ લોકોને વહેંચી દેવામાં આવ્યું; અને પછી તો એ સ્વયે શરૂ પણ થઈ ગયો.

૨૪

હેમચંદ્રના યોગથી કુમારપાળનું વધતું જતું સદ્ગતિન

આચાર્ય હેમચંદ્રના સદુપદેશની અસરને લીધે રાજા કુમારપાળમાં ન્યાયવૃત્તિ, કરુણાવૃત્તિ તથા પ્રજા તરફની કર્તાવ્યબુદ્ધિ વગેરે અનેક ગુણો વધુને વધુ ખીલવા લાગ્યા. તેના રાજ્યમાં કેટલાય લોકો પશુ-પક્ષીઓની આઠમારી ઉપર જ જીવનારા હતા. તેઓ મેંઠા, પાડા, ફૂકડા વગેરેને લડાવી લડાવીને તેદ્વારા કમાણી કરતા હતા.

એ રીતે કમાણી મેળવતાં પ્રતિવર્ષ અનેક મેંઠા, પાડા, ફૂકડાનો નાશ થયા કરતો અને પ્રજામાં પણ કઠોરતાની અસર વધ્યે જતી. વનમાં સ્વતંત્રપણે વિહરતાં પક્ષીઓનાં ગણ્યાંને પકડી પકડીને તેના વેચાણદારા પણ કેટલાક લોકોનો જીવનનિર્વાહ ચાલતો.

આ બધી નિર્દયતાવાળી પ્રવૃત્તિઓને રોકવા તેણે રાજબંધારણો ઘડ્યાં. અને ચોતાના આખા

રાજ્યમા આવુ નિર્દય વર્તન કોઈ ન ચતાવે તેની
સલાહ માટે પાડો બદોળન્ત પણ કથો

તે લોકો એ જ ધધા ઉપર જીવતા હતા તેને
ચોખ્ખ ધન આપી, જમીન આપી ખીજ ધધા તગ્ક
ચોખ્ખા, અને એ રીતે એકા, પાડા કે કુડાના
લોહીથી ખરડાતા એકાનેતે તેણે મોટા મોટા
આગમોના કથમા કેવળી નાખ્યા

પ્રજાની એતીસમૃદ્ધિ વધે તે માટે ગળ
કુમાપાળે પશુઓ ઉપરનો જ—પૂછડા વેરા—જ
કથો, ગાડા કે ખીજ વાહનો ઉપરનો ટોવ મૂકી
દીધો, તથા આ સિવાય ખીજ એવા અનેક અનિષ્ઠ
વ્યાપારોને જ રી, તેકારા રાજ્યમા આવતુ અઢગક
ધન પણ જતુ ઈશુ ડખી તેનો કે ખીજઓને
ચોખ્ખ પ્રતિજે નહાયતા પટો યાડવાનુ તે વહી ચૂકનો
નહિ વગી તેણે પોતાના રાજ્યમા નવજે મધજે એવા
અનેક અનનનો એમાટેવા કે ન્યા દરેક અત્યાર્થી
અજ મેળવી શકે અત્રાત તેના આખા રાજ્યમા કોઈ
ભૂખ્યો ન રૂવે' એવી દાનની કુદર વ્યવસ્થા તેણે
ગોઠવી દીધી

આ અને આવી ખીજ કુદર પ્રવૃત્તિઓને ડાલે
ગૂજગતની પ્રજા તેને 'ચન્દ્રાગતત્રાતા' કહેતી અને
તેના વચનને યુધિષ્ઠિના અન્ય જોડે નગખાવતી

હેમચંદ્ર તરફ રાજા કુમારપાળની અચળ શ્રદ્ધા

આચાર્ય હેમચંદ્ર સાથે રાજા કુમારપાળનો ધર્મપરિચય જેમ જેમ વધતો ગયો તેમ તેમ રાજા કુમારપાળની હેમચંદ્ર તરફની શ્રદ્ધા વિશેષ ને વિશેષ દૃઢ થવા લાગી.

હેમચંદ્ર પણ રાજાની એ શ્રદ્ધાનો વધારે ને વધારે સદુપયોગ જ કરતા. એવી અચળ શ્રદ્ધાને પરિણામે રાજા કુમારપાળને જૈનધર્મનાં બંધારણો વધુને વધુ રુચિકર થવા લાગ્યાં. પોતે પણ તે પ્રમાણે વર્તવાને સદા ઉત્સુક રહેતો. 'કોઈનું કાંઈ છીનવી લેવામાં કે માત્ર વિજયમદને કારણે લડાઈ કરવામાં મહાપાપ છે.'—એ વસ્તુ તેના મનમાં ઝરાબર બેસી ગઈ હતી.

માટેજ શૂરવીર રાજા કુમારપાળ લોભ કે અહંતાને વશ થઈ લડાઈ લડવા કદી રાજી ન થતો; તેથી બીલ્લ કેટલાક લુબ્ધ અને ઉન્મત્ત રાજાઓ તેની આ પરિસ્થિતિનો લાભ લઈ તેના ઉપર ધસારો લઈ જવાનો વિચાર કરતા. પણ આવી રીતે અચાનક ધસી આવતા લોભી રાજાઓને તે કદી શિક્ષા કર્યા વગર ન રહેતો. અને આવા કેટલાય પ્રસંગોમાં આચાર્ય હેમચંદ્ર ઉપરની તેની અખૂટ શ્રદ્ધા પણ સારી સહાય આપતી. આવા એક પ્રસંગની વાત નીચે પ્રમાણે છે:

૨૫

હેમચંદ્રનું અદ્ભુત સામર્થ્ય

ગજા કુમારપાળે ચોતાના દૂતોદ્ધાગ બાળ્યું કે કથાલુકટકનો રાજા તેના ઉપર અધ્યાનકે ધસવાનો વિચાર કરે છે અને તે માટે તે જૂલરાત તરફ પ્રયાણ પણ કરી ચૂક્યો છે.

કુમારપાળે વિચાર્યું કે આ યુદ્ધમાં લાખો માનવો અને પશુઓનો સંહાર થયા વિના રહેવાનો નથી, અને એ સંહાર પણ તદ્દન નકામો જ છે. તો કોઈ પ્રકારે આ સંહાર અટકે એ માટે તેણે આચાર્યની સલાહ પૂછી. આચાર્ય ઉપર તેની શ્રદ્ધા ખૂબ જ હતી.

આચાર્યે તેને સાત્વન આપતાં કહ્યું રાજન ! આ પ્રમંજે જરા પણ ગભરાવાનું કારણ નથી, તમે તો શૂન્વીર છો, ગમે તેવા બળિયાને પણ લોભેગે કરી શકવા સમર્થ છો, છતાં આ નકામો સંહાર અટકાવવા જે તમો વિચારો છો તે અતિ પ્રમંસનીય છે.

“તમને હું મારા અસંદિગ્ધ દિવ્યજ્ઞાનથી જાણાવી શકું છું કે આ પ્રસંગે તમારે હથિયાર ઉઠાવવાં જ નહિ પડે. જે સંહારની તમે કલ્પના કરો છો તે આપોઆપ અટકી જશે. એ લડવાને નીકળેલો રાજા જૂજરાત સુધી પહોંચી શકવાનો જ નથી; પણ અધવચ્ચે જ લટકી રહેવાનો છે.”

આ સાંભળી કુમારપાળ વધુ મુંઝવણમાં પડ્યો. આ વખતે આચાર્ય ઉપરની તેની શ્રદ્ધાની ખરી કસોટી હતી. એક તરફ ન્યાયપૂર્વક લડવાનો ક્ષત્રિયધર્મ તેને આવા અન્યાયી રાજાને હાંડ દેવાનું સૂચવતો હતો ત્યારે બીજી તરફ આચાર્ય હેમચંદ્રનું વચન તેને તેમ કરવાને નિષેધતું હતું.

વળી, હેમચંદ્રે બતાવેલા ભવિષ્યની શ્રદ્ધામાં ને શ્રદ્ધામાં રાજા તણાય અને કશી તૈયારી ન કરે તો લોકોપહારનો પણ તેને ભારે ભય હતો. આવા ધર્મસંકટમાં તેણે ગંભીરપણે વિચારી આ પ્રસંગે એક અખતરો કરવાની ખાતર પણ પોતાની શ્રદ્ધામાં લેશ પણ ઊણપ ન આવવા દીધી; અને થનાર લડાઈની દશી ચિંતા ન કરતાં નિત્ય નિયમ પ્રમાણે તે પોતાની શ્રદ્ધા ઉપર અચળ રહ્યો.

આ પરિસ્થિતિને હજી એક જ અઠવાડિયું થયું હતું ત્યાં તો ‘કલ્યાણકટકનો રાજા અવસાન પામ્યો છે’ તેવા ચોક્કસ સમાચાર રાજાને લાગ્યા.

આ હકીકત જાણતાં જ કુમારપાળને શ્રદ્ધાની કિંમત સમજાઈ, ધીરજ અને શાંતિની મહત્તા તેના હૃદયમાં છેક જાંઘી ઊતરી ગઈ. તેણે ધાધુ' કે શ્રદ્ધાપૂર્વક ધીરજ કે શાંતિ ન રાખી હોત અને લડાઈની ધમાધમમાં દુસાચો હોત તો લડનારો આવતાં આવતાં પણ અહીં જ કેટલો બધો નકામો સંહાર થઈ જતો અને દેશમાં અશાંતિ ફેલાત તે જુદી. આવે ખીજે પ્રસંગે પણ આચાર્યે' ચોતાની દિવ્યવિદ્યાના બળે રાજા કુમારપાળને લડાઈ કરતો અટકાવી દેશની શાંતિ મુરશિત રાખી હતી.

તે પ્રસંગ ગીઝનીના ઝનુની મુશ્કલમાન મુલતાન અને કુમારપાળની વચ્ચેનો હતો. આચાર્યે' એવે અટ્ટીને વખતે ચોતાની વિદ્યાગદ્દિને ઉપયોગમાં ન લીધી હોત તો ભારે શુદ્ધ થાત, લાખોનો સંહાર થાત, ગૂજરાત માતાનું સૌભાગ્ય ખંડિત થાત અને એક ખીલ વચ્ચે વૈરની પરંપરા વધ્યા કરત.

પણ હેમચંદ્રનું જ્ઞાન અને કુમારપાળની શ્રદ્ધા એ બન્નેનાં સ્નેહનિર્મેલનદારા આવા ને આવા કેટલાયે સંહારો અટકી જવા પામેલા.

હવે તો આચાર્ય તરફની કુમારપાળની શ્રદ્ધામાં દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિ થવા લાગી; પણ એ શુદ્ધ શ્રદ્ધામાં અંધતા લેજવાએલી હતી તેમ દોઈ ન મળે.

૨૬

હેમચંદ્રનું ધનવંતરિકોશલ

હેમચંદ્ર વિદ્વાન હતા, ત્યાગી હતા, સમય-
મૂલ્યક હતા, તેવા જ તે એક સિદ્ધહસ્ત ધનવંતરિ
પણ હતા. તેઓ પોતાના મનોબળના પ્રયોગોથી
રોગોને શમાવવાનું અદ્ભુત સામર્થ્ય ધરાવતા હતા.
ઔષધિઓની પણ તેમને સરસ માહિતી હતી.
પરંતુ ઔષધોપચાર કરતાં મનોબળનો ઉપચાર
તેમને મન અધિક નિર્દોષ અને રામબાણ જણાયો
હતો.

આથી કેટલેક પ્રસંગે તેમણે રોગોના શમન
માટે પોતાના મનોબળના પ્રયોગો કરી બતાવ્યા
હતા. કહેવાય છે કે સોલંકી વંશનો મૂળપુરુષ
મૂળરાજ કુદી હતો તેથી સોલંકી વંશના રાજાઓમાં
એ રોગ વારસાઉતાર ઉતરી આવેલો. આને
પરિણામે રાજા કુમારપાળને પણ કોઠ નીકળેલો.

કુમારપાળનો એ અસહ્ય અને મહાદુઃખકર દોઢ આચાર્ય હેમચંદ્રે પોતાની મનઃશક્તિના બળે શમાવી દીધો અને તેની કાયા કંચનવણી કરી દીધી.

વળી, એકવાર ઉદયન મંત્રીનો પુત્ર આંખડ (આમ્રલટ) શ્રીમુનિમુનત ભગવાનના મંદિરનો છલ્છોદ્ધાર કરાવતાં બહુ માંદો પડી ગયેલો; તેને પણ પોતાની યોગશક્તિના બળે આચાર્યે તાલેમાલે કરી દીધો હતો.

આંખડ પધારીવશ હતો; અને ભીંહી શકતો નહિ તેથી પોતાના શિષ્ય યશસ્વંદ્રને આથે લઈ હેમચંદ્ર આંખડ પાસે પહોંચ્યા અને તેને નિરાગી કર્યો.

તેમણે 'વદ્યકનિઘંટુ' નામનો વેદક શબ્દકોશ બનાવીને પણ પોતાની કૃશળ વેદ તરીકેની સાબીતી કરી આપી છે.

આ રીતે છવિતદાન દેનાર આચાર્ય, કુમારપાળ વગેરેને મન પ્રમુના અવતાર લેવા જણાવા લાગ્યા.

૨૭

આચાર્ય અને રાજની મહત્ત્વાકાંક્ષા
શુરુ દેવચંદ્રની ટંકાર

રોગાદિ અનેક વિદ્નોથી ભરેલી ગએલા રાજા
કુમારપાળને એકવાર એવો વિચાર થયો કે ‘પર-
દુઃખભંજન રાજા વિક્રમની પેઠે કાયમને માટે
અમર થાઉં તો ઠીક; મારી પોતાની કીર્તિ
વર્તમાનમાં તો છે; પણ એવી જ કીર્તિ ભવિષ્યમાં
પણ કાયમ રહે એવો કાંઈક પ્રયત્ન થાય તો ધારેલો
મનોરથ જરૂર સફળ થાય.’

તેણે વિચાર્યું કે મારા શુરુ આચાર્ય હેમચંદ્ર
આ બાળત જરૂર કોઈ વ્યવહારુ માર્ગ બતાવી
શકશે. તેથી તેણે રાજમંત્રીને મોકલીને આચાર્યની
મુલાકાત લીધી અને તેમની સમક્ષ પોતાનો એ
સંકલ્પ નમ્રપણે જણાવ્યો.

હાજીવાળી આચાર્યે એ માટે જે માર્ગ બતાવ્યા એક તો આખી પૃથ્વીને ઠરઠના બાગ્ધી મુક્ત કરીને રાજ વિક્રમની પેઠે પોતાનો — કુમાર પાળનો — સવત ચલાવવાનો, અને બીજો રાજમાન્ય મોમનાથ મહાદેવના દેવાવયનો છલ્લોદાર કરી શિલાલેખદ્વારા નામને ટકાવી ગળવાનો.

આખી પૃથ્વીને ઠરઠ મુક્ત કરવાનું કામ ખૂબ ધન પોય તો જ સાધી ગયાય, પણ એટલું બધું ધન ક્યાથી લાવવું? એથી હેમચંદ્રે મોમનાથ મહાદેવના મંદિરને છલ્લોદાર કરવાની મૂચના માન્ય રાખવા રાજને જણાવ્યું. ગજની મહત્વાકાંક્ષા ખૂબ મતેજ ધઈ હતી તેને મન જમીનમાં દટાએલો કે શિરના ડાતરાએલો શિલાલેખ જગતમાં પોતાની નામના અમર રી શકે કે કેમ, એ ન દિગ્ધ હતું એથી તેણે તો પોતાનો સવતનો કોડ આચાર્યને ફરીફરીને જણાવે. અને તેને પાર પાડવા તેમની પાસે સહાયતાની માગણી કરી.

અહીં કંઈશાસ્ત્રના બાલકાગ આચાર્યે લીંત ભૂલ્યા અને કુમારપાળની માગણીને વચ યઈ તેને હેવા લાગ્યા કે “આ માટે એક માર્ગ મારા ધ્યાનમાં છે જે તે યુદ્ધિ સદ્ગ વાય તો તારો બેઠો પાડ ”

તેમણે કુમારપાળને જણાવ્યું કે “મારા ગુરુ દેવચંદ્ર સૂરિને તાંબામાંથી સોનું કરતાં મેં નાનપણમાં જોયેલા છે. જો આપણે તેમને અહીં બોલાવી શકીએ અને આપણી પ્રાર્થના તેમને ગળે ઊતારી શકીએ તો કદાચ આપણું ધાર્યું પાર પડી જાય.”

રાજા તેમાં સંમત થયો અને પાટણના જૈન સંઘે તથા સર્વ પ્રજાએ આચાર્યની એ સૂચના સ્વીકારી. તેથી જૈન સંઘના નામે શ્રીદેવચંદ્રસૂરિને પાટણમાં આવવાના સમાચાર શીઘ્ર પહોંચાડવામાં આવ્યા. સંઘનું આમંત્રણ મળતાં જ પોતાની આધ્યાત્મિકશુદ્ધિની સાધનાને પડતી મૂકીને પણ સૂરિજી તાબડતોબ પાટણ આવી પહોંચ્યા. શિષ્ય હિમચંદ્રે તેમને પરાલક્ષિતથી સતકાર્યા સન્માન્યા; તેમ રાજા કુમારપાળે અને પાટણના લોકોએ પણ તેમનો ભારે આદર કર્યો.

પાટણની ખોપધશાળામાં તે મહાન તપસ્વી ગુરુ દેવચંદ્રની અમક્ષ મહુબ્ધ જાતને ઋણમુક્ત કરવાનો કુમારપાળનો સંકલ્પ અને તેદ્વારા થતી જૈનધર્મની અસાધારણ પ્રભાવના વિશે આચાર્યે પોતાના વિચારો બહુ નમ્રતાથી રજૂ કર્યા. અને તે માટે પોતે નાનપણમાં જોયેલી મુવર્ણસિદ્ધિવાળી હંકીકતની તેમને યાદી આપી સહાયતા કરવા આજીજી કરી.

ગંભીર આચાર્ય દેવચંદ્રજી આવા નહીં
 ઝોડપૂર્વ કારણને લીધે પોતાની અગત્યની
 લોકોત્તર આધનામાં પોતાના જ શિષ્યે પાડેલા
 ભંગ માટે તો ગમ ખાઈ ગયા; પણ પોતાના કુરુબંદ
 આચાર્ય હેમચંદ્રની અકલ્પનીય તુચ્છતા વિશે તેમને
 ભારે ગ્વાનિ થઈ આવી.

આ બાબત તેમણે હેમચંદ્રને ઘણા કપકો
 આપ્યો અને લોકિક વાહ વાહ મેળવવા કરતાં
 લોકોત્તર પ્રતિષ્ઠા મેળવવા કેમ ઉચિત થવું તે
 બાબત વધારે આવચેલી આપી પોતે તુરત જ પાઠણ
 છોડી ગયા. જતાં જતાં તેમણે રાબતે પણ એ
 વસ્તુ સમજાવી અને છુવનની વિચારતા તરફ જ
 તેનું વિશેષ ધ્યાન ખેંચ્યું.

આચાર્ય હેમચંદ્ર પણ ખરી વાત ખામી ગયા;
 તથા પોતાની મિથ્યા મહત્વાકાંક્ષા તરફ અને
 જૈનધર્મની પ્રભાવનાને નામે થએલી પોતાની
 વાસના તરફ તેમને ભારે ઘૂણા આવી.

આથી તેઓ અંતર્મુખવૃત્તિ કેળવવા વિશેષ
 પ્રયત્ન એવવા લાગ્યા અને લોકસંગ્રહ કે રાજ-
 પ્રવૃત્તિમાં પડતાં અચાનકે ક્યાં કેવી રીતે ફસાઈ
 જવાય છે તેનો તેમને ખ્યાલ આવી ગયો. સાધી
 શકાય તેવા સામૂહિક હિતનો પ્રશ્ન પડતો મૂકી
 તેઓ માત્ર રાજાની જ કીર્તિ કાયમ કરવાની મૂગ-

તૃષ્ણામાં તણાયા, તે માટે જે અનેક સંકલ્પ વિકલ્પો
 કર્યા તથા ગુરુજીને ધ્યાનભંગ કર્યા વગેરે પોતાની
 પ્રવૃત્તિઓ માટે વારંવાર પસ્તાવો કરવા લાગ્યા
 અને હવે પછી = જ્યં બરે જ્યં વિદે ” જેવું પોતાના
 ગુરુજીએ કહેલું બરાબર ધ્યાનમાં લઈ તે પ્રમાણે
 અનાસક્ત રીતે પોતાનો જીવનપ્રવાહ વાળવા પણ
 ઠટીબદ્ધ થવાને તત્પર થયા.

૨૮

સોમનાથના મંદિરનો છૂર્ણદાર

ગુરુના ગુરુ ગયા પછી કુમારપાળ તો આસો જ બની ગયેલો, તેને આવા નિઃશ્વૃહ પુરુષની વૃત્તિનો ખ્યાલ ક્યાંથી આવે ? પણ હેમચંદ્રે તેને ગેરસમજ ન ધાય તેવી રીતે આ બધી હકીકત તેના મનમાં સારી રીતે ઠસાવી અને છેવટે સોમનાથના છૂર્ણ મંદિરનો ઉદ્ધાર કરવાનું કુમારપાળને સૂચવ્યું; અને રાજાએ પણ પોતાનું મન મનાવી તેમાં જ સમાધાન માન્યું.

તે વખતે સોમનાથપાટણનું મહાદેવનું મંદિર કાષ્ઠનું હોઈ અતિછૂર્ણ થઈ ગયેલું હતું. તેને સ્થાને પાપાણનો એક મોટો લઘ્ય પ્રાસાદ બંધાવી કુમારપાળે પોતાની નામના કાયમ રાખવી એ વત

છેવટે નક્કી થઈ. એ મંદિરના બાંધકામ માટે રાજાએ પોતાના ખાસ સ્થપતિઓ, શિલ્પિઓ વગેરેને તુરત જ પ્રલાસપાટણ મોકલી આપ્યા અને તે માટે જે માત્ર વપરાય તે સારામાં સારો મજબૂત હોવો જઈએ એની દેખરેખ માટે યોગ્ય અધિકારીને ત્યાં નીમી દીધો.

આચાર્ય હેમચંદ્રે રાજાને કહ્યું કે, “મહારાજા ! ‘ત્રેયાંસિ બહુવિદ્મ.નિ’ હોય છે; માટે આપે આવા માંગલિક કાર્યની નિર્વિદ્મ સમાપ્તિ માટે તે પૂરું થાય ત્યાં સુધી ઠોઈ એક મંગલરૂપ અનુષ્ઠાન કરવું જ જોઈએ. તો તમે એ પ્રસાદ પૂરો થતાં સુધી અખંડ બ્રહ્મચર્ય સાચવી રાખો તો એ સારામાં સારું અનુષ્ઠાન છે.”

જ્યારે બે વર્ષે એ પ્રસાદ પૂરો થયાના બપોર આઠ્યા ત્યારે તુરત જ હેમચંદ્રે રાજાને બોલાવીને ફરી વાર કહ્યું કે “ત્યાં સુધી એ મંદિરના શિખર ઉપર તમે કંઈક ન ચડાવો, ત્યાં જઈને સોમનાથ મહાદેવની પ્રતિષ્ઠા કરી તેમની પૂજા ન કરો ત્યાં સુધી તમારે પૂર્વની ચેઠે અખંડ બ્રહ્મચર્ય પાળવાનું જ છે.”

પણ રાજાને આ અનુષ્ઠાન હવે વધારે વખત ટકાવવું આકર્ષ લાગ્યું તેથી તે તુરત જ સોમનાથની યાત્રાએ કાઠિયાવાડ તરફ નીકળી આવ્યો અને

પોતાના ગુરુ હેમચંદ્રને પણ સોમનાથની યાત્રાએ આવવાનું નોતરૂં દેતો ગયો.

આચાર્ય વલ્લી-વળા, શત્રુંજય, ગિરનારની યાત્રા કરતા કરતા જેવો રાજા સોમનાથ પહોંચ્યો તેવા જ ત્યાં પહોંચી ગયા. ત્યાં જઈ સોમનાથને દર્શન આપી આચાર્યે અપૂર્વ ભક્તિદ્વારા શ્રીસોમનાથ મહાદેવની સ્તુતિ કરી અને તેમના તન્કની પોતાની ભક્તિ વ્યક્ત કરી.

રાજાએ પણ સોમનાથની વિધિવત પૂજા કરી પોતાનું કલ્યાણ વાંછ્યું. આ રીતે આચાર્ય હેમચંદ્રે રાજા કુમારપાળને જૈનધર્મમાં દઢ કરવા ઘણા પ્રસંગો સાધી ગૂજરાતમાં જૈનધર્મને સુરક્ષિત કર્યો, દીર્ઘજીવી કર્યો તથા એદ્વારા સારા ગૂજરાતમાં એક શાંતિદ્રવ્યનું કામ કર્યું.

૨૯

પ્રજાપાલક હેમચંદ્ર

એક વાર હેમચંદ્ર, જોત્યરીએ — સિદ્ધાવૃત્તિ માટે — ફરતા ફરતા કોઈ એક ગરીબ શ્રાવકને ત્યાં આવી ચડયા. એ શ્રાવકે તેમને ઘણા ભાવ સાથે બારની ઘેંશ વહોરાવી; અને ખાદીનું બહુ યાન દાનમાં આપ્યું.

હેમચંદ્ર તો રાજ્યરુ હતા એટલે તેમને આવી ઘેંશ અને બહુ કપડાં લેવાનો પ્રસંગ ભાગ્યે જ આવતો. છતાં એ ગરીબ શ્રાવકે આપેલું દાન તેમણે ઘણી ખુશીથી લઈ લીધું. તેઓ પોતાને જિતારે આવી એ ઘેંશ આનંદપૂર્વક આરાગી ગયા અને એ ખાદીનું કપડું ખોદી, બપોરની ચર્યામાં રાજ સમક્ષ આવી બેઠા.

રાજાએ આચાર્યના મુખ ઉપરની ગાઢ ગંભીરતા પાસીને તેમને જણાવ્યું કે “ગુરુજી ! આજે આપ આટલા બધા ગંભીર કેમ છો ?” આચાર્યે જણાવ્યું કે “જ્યારે રાજા, પ્રજા તરફનો પોતાનો ધર્મ ચૂકે ત્યારે અમે અકિંચન લોકો ગંભીર થયા સિવાય બીજું શું કરી શકીએ ?”

રાજા ગભરાયો અને હેમચંદ્રને પગે પકીને વીનવવા લાગ્યો કે “મહારાજ ! શું મારો કોઈ વાંક જણાયો છે ?” આચાર્યે પેલી ઘેંશ અને શરીરને છોલી નાખે એવા તે ઠકંશ ઠાપડની વાત રાજાની સામે મૂકી ને તેને જણાવ્યું કે,

“અમારે તો ઘેંશ જ ચોગ્ય છે, જેને સ્વાદેન્દ્રિય ઉપર જય મેળવવો હોય તેને માટે તો લૂખો સૂકો ખોરાક અને તેવું જ ઠાપડ ઉચિત છે પણ જેઓ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને અનેક પ્રકારે શારીરિક મજૂરી કરી રહ્યા છે તેઓ ઠેકરી ઘેંશ ખાઈને કેમ નશી શકતા હશે ? ઘેંશ કાંઈ એવો ચોખક પદાર્થ નથી.

“આ પન્નિરિચિતિમાં તમારે તમારી રાંક પ્રજાની ખૂબ સંભાળ લેવી પડે. રાજા ! તમે અને તમારા અમલદારો માલમલીઠા બિડાવો અને જેને લઈને તમે માલમલીઠા બિડાવો છો એ પ્રજા કોની ઘેંશ ખાય અને બહુ ઠાપડ પહેરે એ તમારા રાજધર્મને ઠેલંઠરૂપ નથી ? રાજકોષમાં આટલું બધું ધન

લેણું કરીને શું કરશે? શું એ ધનને છાતીએ બાંધીને સાથે લઈ જવાના છે? તમે રાજધર્મ ચૂકશે તો 'નરકેસરીને' બદલે 'નરકેશ્વરી' થવાના એ ન ભૂલજો. ખરી વાત તો એ છે કે તમે બંતે નગરમાં ફરી ફરીને લોકચર્યા બુઝો; તો તમોને જણાશે કે તમારી આ રાજધાનીમાં જ કેટલી બધી ગરીબી છે? તમારે એનો પાકો બંદોબસ્ત કરવો ઘટે.

“એક સ્થળે તો સોનાની લગડીઓ ભરી પડી છે અને બીજે સ્થળે ખાવા માંડ ઘેંશ મળે છે. એ ક્યાંનો ન્યાય? જ્યાં સુધી એ બાબત પાકો બંદોબસ્ત ન થાય ત્યાં સુધી હું તો રાજ ઘેંશ ખાવાનો અને આવું જ કાપડ પહેરવાનો.”

રાજાને પોતાની બૂલ સમજાઈ; પોતે ગદગદ થઈ શુરને નમી પડ્યો અને આ બાબત તાબડતોબ વ્યવસ્થા કરવાની પ્રતિજ્ઞા પણ કરી.

રાજભવનમાં પહોંચતાં જ પોતાના ખજાનચીને બોલાવી તેણે જણાવ્યું કે “આપણા નગરમાં જે લોકો ગરીબીના કારણે હેરાન થાય છે તે બધાંની તપાસ કરી તેમને પૂરતા ધનની સહાયતા આપો અને તેમને માટે યોગ્ય ધંધાનો પ્રબંધ પણ કરી આપો જેથી તેઓ પોતાનો સમય સુખપૂર્વક નિર્ગમી શકે. આ બાબત પૂરતી કાળજી રાખી તુરંતમાં જ વ્યવસ્થા કરો.”

આવું દરમાન કાઢી રાજા કુમારપાળે
 હેમચંદ્ર પાસે આવી વિનંતી કરી કે “હવે આપ
 ઘેંશ છોડો;” છતાં આચાર્યે રાજાની વિનંતી માન્ય
 ન રાખી. હવે તેઓ તદ્દન સાદા ખોરાક અને કાપડ
 ઉપર રહેવા લાગ્યા અને ચોતાના શુરુની બહામણ
 પ્રમાણે વિશેષને વિશેષ અંતર્મુખ થવાનો પ્રયત્ન
 સેવવા લાગ્યા.

આ રીતે આચાર્ય હેમચંદ્રે રાજશુરુ કરતાં
 પ્રજાશુરુ પદ જીવતાં સુધી વધારેમાં વધારે
 શોભાવ્યું.

૨૦

હેમચંદ્રની કૃતિઓ

આચાર્ય હેમચંદ્રે સંસ્કૃતનું સાંગોપાંગ વ્યાકરણ, વ્યાપક પ્રાકૃત લૈન-આર્ષ-પ્રાકૃત પ્રાંતિક પ્રાકૃતો અને પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ, અલંકારશાસ્ત્ર, છંદઃશાસ્ત્ર, સંસ્કૃતનો મોટો કોશ, દેશીભાષાનો કોષ, વૈદ્યક નિઘંટુ વગેરે ગ્રંથો લખીને ગુજરાતનું સાહિત્યદારિદ્ર્ય દૂર કર્યાની હકીકત ઉપર આવી ગઈ છે.

આ ઉપરાંત તેમણે સંસ્કૃતનું દયાશ્રય કાવ્ય, પ્રાકૃતનું દયાશ્રય કાવ્ય, ત્રિષષ્ટિશ્લોકાકાપુરુષચરિત્ર, પરિશિષ્ટપર્વ, યોગશાસ્ત્ર, પ્રમાણુખીમાંસા, અન્યયોગ-વ્યવચ્છેદ અને અયોગવ્યવચ્છેદને લગતી બત્રીસીઓ, વીતરાગસ્તોત્ર વગેરે અનેક ગ્રંથો લખ્યા છે.

સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત દ્વિચાત્રયમાં કુમાર-
પાળ સુધીના સોલંકી રાજાઓનો સવિસ્તર
વૃત્તાંત આપેલો છે. એ વૃત્તાંતમાં સોલંકીઓનાં
પગક્રમો, બીજા રાજાઓ સાથેનાં તેમનાં યૌર્યયુદ્ધો,
તેમણે કરાવેલા મોટા મોટા આશમ, વિહાર, તળાવ
વગેરે પ્રભેપયોગી કાર્યો ઇત્યાદિ ખૂબ વીગતથી
નોંધાએલું છે. એ કાવ્યમાં એક તરફ ઉપયુક્ત
ઇતિહાસની હકીકત ચાલી આવે છે અને બીજી
તરફ પોતે બનાવેલા વ્યાકરણમાં ટાંકેલાં દરેક
ઉદાહરણોની હારમાળા સુધાયેલી છે. આમ છે માટે
જ તેનું નામ દ્વિચાત્રય (બે આશ્રયવાળું) મહાકાવ્ય
છે. વ્યાકરણના અને ઇતિહાસના અભ્યાસીને આ
કાવ્ય બહુ ઉપયોગનું છે.

ત્રિપટિ શક્તિકાપુરુષ ચરિત્રમાં ચોવીશ
વીથંકરો, બાર ચક્રવર્તીઓ, નવ બળદેવો, નવ વામુદેવો
અને નવ પ્રતિવામુદેવો—એમ ત્રેશક મહાપુરુષોનાં
ચરિત્રો વર્ણવાએલાં છે, એ બધું ચિત્રણ તે ટે છે
તે પૌરાણિક પદ્ધતિએ, તેપણ તેમાંથી ધણે
અગત્યનો ઇતિહાસ તારવી શકે એમ છે. તેમાં
સ્થળે સ્થળે આપેલી વીગતોદારા દેવચંદ્રનું સમાજ-
સુધારાનું માનસ પારખી શકાય એમ છે. તેમાં
દેવચંદ્રના જમાનાની સમાજસ્થિતિ, દેશસ્થિતિ,
લોકોની રીતરવાત તેમાં આસ કરીને ગૂજરાતની પરિ-

સ્થિતિ એ બધું એ ચરિત્રમાં વર્ણવાયેલી હકીકતોમાં પડે પડે બધું પડ્યું છે.

પરિશિષ્ટ પર્વમાં લગવાન મહાવીરથી માંડી યુગપ્રધાન વજ્રસ્વામી સુધીનો વૃત્તાંત હેમચંદ્રે મૂકેલો છે. તેમાં એક અખંડ જૈન સંઘમાં પેદા થયેલા મતભેદો, શ્રુતપરંપરાનો વિચ્છેદ અને ઉદ્ધાર, દેશમાં પડેલી ખાર દુકાળી, સાધુ સંઘની સંયમપરાયણતા અને શિથિલતા, સંઘની મહાસત્તા, મગધનો સમ્રાટ ઐષ્ટિક વા લાંલાસાર (ળિખિસાર) અભાતથતુ કૌષ્ટિક, સંપ્રતિ, ચંદ્રગુપ્ત, અશોકશ્રી, નવનંદો, મૌર્યોની ઉત્પત્તિ અને અપકર્ષ, ગર્દભિલ્લની બળબળરી, શકોદ્ધારા દેશનો લંગ વગેરે અનેક ઐતિહાસિક બાબતો સંકળાયેલી છે.

યોગશાસ્ત્ર તો રાજા કુમારપાળને જૈન ધર્મ સમજાવવા માટે લખાયેલું હોય એમ તેના અંતિમ શ્લોકોદ્ધારા માલુમ પડે છે. એમાં અહિંસા, સત્ય વગેરે સામાન્ય ધર્મો, માનવ ધર્મ, શ્રાવક ધર્મ, ગૃહસ્થોની ફરજો, રાજાની ફરજો અને સામાયિક વગેરે યોગસાધનાની પદ્ધતિઓ સમજાવેલી છે. એ પુસ્તક વાંચતાં આપણને માલુમ પડે છે કે હેમચંદ્ર તેમના જમાનામાં કેટલા બધા પ્રબળ સુધારક હતા.

એ ગ્રંથમાં વીંશમી સદીમાં વર્ણવાય એવો શ્રીબલ્લભનો પ્રકર્ષ નોંધાયેલો છે. જે જૈનો ધર્મને

નામે ખાયલા બની કાયરપણામાં ધર્મ સમજવાની ભૂલ કરતા તેમને તેમની ફરજોનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન કરાવેલું છે, કેટલાક જેનો પોતાની કન્યાઓનાં અગપણો કરવામાં પાપનું ભૂત માની જોડેલા. તેમને હેમચંદ્રે નાહાન કહી સમાજધર્મનો નાશ કરનારા અને જૈન ધર્મની હેલના કરાવનારા બતાવ્યા છે.

આ ઉપરાંત તેમાં રાજધર્મ ને નીતિધર્મને વ્યવહારુ રીતે સમજાવીને સમાજવ્યવસ્થા માટે ખાસ ભાર મૂકેલો છે; અને પોતપોતાની મર્યાદા પ્રમાણે ધર્માચરણનું વિધાન બતાવ્યું છે.

પ્રમાણુમીમાંસા અને પેલી બત્રીશીઓમાં જૈન ન્યાયની સમજૂતી આપેલી છે. પ્રમાણુમીમાંસા અંથ વર્તમાનમાં પૂર્ણ મળતો નથી. જદ્યને કુટુંબ-જલિમાં ઇશ્વરની સ્તુતિદ્વારા ન્યાયચાત્રને જે દળથી શુદ્ધ્યું છે તે દળથી એ બન્ને બત્રીશીઓમાં હેમચંદ્રે ભગવાન મહાવીરની સ્તુતિદ્વારા વર્કસરણિને સાંકળી છે. જેન ન્યાયના અભ્યાસીને આ અંથો જેન ન્યાયનું જ્ઞાન સરળતાથી કરાવે એવા છે.

વીતરાગસ્તોત્રમાં આચાર્યે વીતરાગનું સ્વરૂપ, તેની ઉપાસના અને આત્મનિંદા ગોઠવેલાં છે. એ આખું સ્તોત્ર છે તો અનુષ્ટુપમાં; પણ ભક્ત હૃદયને અત્યંત આહ્વાદક અને આકર્ષક છે.

૩૧

કળિકાળ સર્વજ્ઞ હેમચંદ્ર

જેમ એક વિશાળ પુસ્તકાલયમાં રહેલાં અનેક વિષયોને લગતાં પુસ્તકો તેના વાચકને વિવિધ જ્ઞાન આપતાં રહે છે તેમ આચાર્ય હેમચંદ્ર એક મોટા જીવંત પુસ્તકાલય સમાન હોઈ પોતાના શ્રોતાઓને અનેક પ્રકારનું જ્ઞાન આપતા રહેતા.

વ્યાકરણ, છંદ, અલંકાર, વૈદ્યક, ધર્મશાસ્ત્ર, રાજધર્મ, નીતિધર્મ, યુદ્ધશાસ્ત્ર; સમાજવ્યવસ્થાશાસ્ત્ર, ઇંદ્રજાળવિદ્યા, શિલ્પવિદ્યા, વનસ્પતિવિદ્યા, રત્નવિદ્યા, જ્યોતિષવિદ્યા, સામુદ્રિકશાસ્ત્ર, રસાયનશાસ્ત્ર, ધાતુપરિવર્તનવિદ્યા, સ્ત્રીઓની ચોસઠકળા અને પુરુષની બહોંતેરકળા, રતિશાસ્ત્ર, યોગવિદ્યા, મંત્ર, તંત્ર અને યંત્ર વગેરે અનેક વિદ્યાઓના-તેઓ મહાસાગર હતા.

જેને જે વિષયની માહિતી જોઈએ તે, તેમની પાસેથી સુખેથી મેળવી શકતો. તેમના મઠમાં વિદ્યાર્થીઓની અને જિજ્ઞાસુઓની સદા ભીડ રહેતી.

તેમણે વિદ્યાદાનમાં ક્યાંય પણ સંકેત બતાવ્યો હોય એવો એક પણ દાખલો હજી સુધી મળતો નથી. આટલી બધી વિદ્યાઓના સ્વામી છતાં કુળોથી લઈ ગયેલા આંખાની જેમ તેઓ ભારે નમ્ર હતા, તિતિહુ હતા અને સદા જિજ્ઞાસુની પેઠે જ સોની સાથે વર્તતા રહેતા. તેમના શ્રંધોની સર્જન શેલી જ તેમની જોઈ દળની સાક્ષી-રૂપ છે.

આવા વિદ્યાના મહાસાગર સમા સાધુપુરુષને તે કાળના લોક ‘કળિકાળ સર્વજ્ઞ’ કહે એ જરાયે વધુ પડતું નથી. આજની ભાષામાં ‘અવંત વિશ્વકોષ’ અને એ કાળની ભાષામાં ‘કળિકાળ સર્વજ્ઞ’ એ બન્ને શબ્દો એકજ ભાવના વાચક છે. એમના જેવા કળિકાળ સર્વજ્ઞને લીધે તે વખતે મૂળસતતનું ગૌરવ હતું, તેમ આજે પણ છે.

૩૨

હેમચંદ્રની માતૃભક્તિ

હેમચંદ્રની માતા પાહિની સાધ્વી ધએલી અને તેમને 'પ્રવર્તિની' ની માનવંતી પદવી પણ મળેલી એ વાત ઉપર આવી ગઈ છે. તેમનું અવસાન થતાં તેમની ઉત્તરક્રિયા વખતે ખુદ આચાર્ય પોતે હાજર રહેલા; અને ભારે સન્માન-પૂર્વક તેમની ઉત્તર ક્રિયા ઉજવાએલી.

તે પ્રસંગે કેાઈ વિગ્રસંતોષીઓએ એ ઉત્સવમાં વિગ્રનો પથરો ફેંકવા ધારેલો; પણ હેમચંદ્રના પ્રભાવ પાસે એ લોકો હાથ ધમતા ન રહ્યા. આચાર્ય પોતાની માતાની ઉત્તર ક્રિયા ભારે આકર્ષક રીતે ઉજવાવી. —

મહાન વેદાંતી શંકરાચાર્ય સંન્યાસી હોવા છતાં પોતાની માતાની ઉત્તરક્રિયાને વળતે હાજર રહેલા તેમ, મહાન જૈનાચાર્ય હેમચંદ્ર સંન્યાસી હોવા છતાં માતાના અવસાન મુધી તેમના તરફનું પોતાનું કર્તવ્ય લેશ પણ ન ચૂક્યા.

હેમચંદ્ર નાનપણથી જ માતૃલક્ષ્મી હતા— પોતાની માતાના જ આદેશથી તે નાનપણમાં પણ દેવચંદ્ર પાસે રહ્યા; આચાર્ય ચતાં જ માતાને આચાર્ય જેવી જ ઉત્તમ પદવી અપાવી તેમનું ગૌરવ વધાર્યું અને છેવટે તેમનું અવસાન થવા થયું ત તેઓ પોતાની વહાલી માતાને ન જ ભૂટી શક્યા.

આ રીતે એક ઉદાર અને પ્રતાપી જૈનાચાર્યે કર્તવ્યનિષ્ઠાએ જે જાતની માતૃલક્ષ્મી બતાવી છે તેને આજના જૈનાચાર્યો સમજી શકે તો કેવું સારું ?

૩૩

હિમચંદ્રનું ઇન્દ્રજાળ

વર્તમાનમાં જેમ કેટલાક લોકો ઐસ્મેરિઝમ-
વિદ્યાના પ્રભાવથી અનેક પ્રકારના ચમત્કારો કરી
ખતાવે છે તેમ આચાર્યે પણ તેમના જમાનામાં
ઇન્દ્રજાળવિદ્યાદ્વારા પણ ચમત્કારો કરી ખતાવ્યા
હતા; અને તે ચમત્કારો પ્રભ અને રાજ સમક્ષ
પણ રજૂ કર્યા હતા.

જ્યારે તેઓ સોમનાથના મંદિરમાં મહાદેવના
દર્શને ગયા ત્યારે તેમણે તે મહાદેવના લિંગમાંથી
એક ગળહળતું સંન્યાસીનું રૂપ પ્રગટાવી તેદ્વારા
રાજા કુમારપાળને પોતાના સામર્થ્યની વિશેષ પ્રતીતિ
કરાવી હતી.

૩૬

હેમચંદ્ર અને જૈન વિહારો

આચાર્યના ઉપદેશથી રાજા કુમારપાળે ઘણાંય લોકોપયોગી કાર્યો કર્યા હતા — અનેક આરામો, તળાવો, ધર્મશાળા અને વિહારો બંધાવી તેણે પોતાની સ્મૃતિ કાયમ રાખી છે.

ત્રિભુવનવિહાર, કુમારવિહાર, મૂષકવિહાર, કરંબવિહાર, દીક્ષાવિહાર, ઝોલિકાવિહાર વગેરે અનેક નાના મોટા વિહારો રચાવી તે કાળનું શિલ્પ આપણી સામે રજૂ કર્યું છે. ત્રિભુવનવિહાર પોતાના પિતાની સ્મૃતિ માટે અને કુમારવિહાર પોતાની સ્મૃતિ માટે તૈયાર કરાવેલા છે.

રાજા થતા પહેલાં રખડપટ્ટીમાં નાસભાગ કરતાં કુમારપાળે એક વાર મૂષક (ઉંદર)ના દરમાંથી

ચોડું નાણું મેળવેલું; અને તે નાણું જતાં જ ઉંદર બિચારો મરી ગયો. તેની સ્મૃતિ માટે રાજાએ મૂષક વિહાર બંધાવ્યો.

તેથી જ સ્થિતિમાં રખડતા કુમારપાળને કોઈ ખાઈએ કરંબો ખવરાવેલો; તેની યાદગિરી માટે જે જગ્યાએ પોતે કરંબો ખાધેલો તે જગ્યાએ કરંબ-વિહાર બંધાવ્યો.

ખંભાતમાં જ્યાં પોતાના ગુરુ હેમચંદ્રે દીક્ષા લીધેલી તે જગ્યાએ દીક્ષાવિહાર ચલાવ્યો અને ધંધુકામાં જ્યાં આચાર્યનું જન્મસ્થાન હતું — જ્યાં તેમનું ગૃહલું (પારણું) બંધાતું હતું તે પવિત્ર સ્થાનની યાદગિરી માટે રાજાએ ઝોલિકાવિહાર ઉભો કરાવ્યો.

આમ રાજા કુમારપાળે પાટણમાં, ખંભાતમાં અને ગૂજરાતનાં બીજાં ગામોમાં પણ અનેક લેન-મંદિરો બંધાવ્યાં; તેમાંના કેટલાક શત્રુંજય ઉપર અને ગિરનાર ઉપર આજે પણ આપણને રાજાની સ્મૃતિ કરાવી રહ્યાં છે.

હૈમચંદ્ર અવસાન

ગૂજરાતના સમર્થ ઉદ્ધારક તરીકે, મહાન વિદ્વાન તરીકે, રાજાના ગુરુ તરીકે અને પ્રજાના સેવક તરીકે આચાર્યે પોતાના જીવનમાં જે અનેક-વિધ પ્રવૃત્તિઓ કરી, છે તે ઉપર આપણે જોઈ ગયા. હવે તો તેઓ જીવનને કાઠે આવી પહોંચ્યા હતા.

આ છેલ્લી અવસ્થાએ તેઓ સર્વથા અંતઃમુગ્ધ રહેતા, પોતાની અંતઃશુદ્ધિ માટે જ વિશેષ તત્પર રહેતા; રાજગુરુ તરીકે જીવનમાં જે અનેક પ્રવૃત્તિઓ કરતાં જ્યાં જ્યાં દ્વિષિત વૃત્તિ ઉભી થએલી તેનું સંશોધન કરી તે દ્વિષિત સંસ્કારોનો સર્વથા નાશ કરવા મથતા.

બ્યારથી તેમના ગુરુએ તેમને ચેતવેલા ત્યાર-
થી તેઓ અવન-શોધન રવેયાના અધ્યાત્મદશા અને
લોકવ્યવહાર એ બન્ને નેત્રાં સાથે જ રાખતા. જેમ
જેમ પ્રતિષ્ઠા વધતી ગઈ તેમ તેમ તેઓ અધ્યાત્મ
ક્ષણી જ વળેલા રહેતા. છેવટે સર્પ જેમ કાંચળી-
ને છોડે તેમ આ નશ્વર દેહને છોડી તેઓ
પરમશાંતિને પામ્યા — પોતાના અવનમાં તેમણે જે
જે સ્વપ્ને સેવેલાં તે બધાં મૂર્ત કરી તેઓ
વિક્રમ સંવત ૧૨૨૬માં ૮૪ વરસની પાકટ વયે
પરમધામમાં મળી ગયા.

૩૬

હેમચંદ્રના શિષ્યો

આચાર્ય હેમચંદ્ર શિષ્યો કરવા વલ્લભાચાર્ય હોય તેવો એક પણ પ્રામાણિક પ્રસંગ તેમના જીવનમાં જડતો નથી જોયો તેમના તરફ આકર્ષાએલા અને જેમનામાં આચાર્ય જેવી ધગશ હતી તેવા કેટલાક વિચારક યુવાનો તેમની છત્ર-છાયામાં આવીને વસ્યા રામચંદ્ર, ગુણચંદ્ર, યશચંદ્ર, ઉદયચંદ્ર, વર્ધમાનગણી, મહેદ્રમુનિ અને બાળચંદ્ર એ તેમના સાત શિષ્યો હોવાનો ઉલ્લેખ તેમના પ્રબંધમાં મળે છે તેઓએ એ સાતેને ખૂબ જ કેળવેલા રામચંદ્ર અને ગુણચંદ્ર પ્રૌઢ પડિત હતા એ હકીકત તેમના ગ્રંથોમાં આજે પણ ગાર્હગ્ધ્યા છે

ઉદયચંદ્ર મહાન વેયાકરણ હતા, મહેદ્રમુનિએ શુરુએ કરેલા ‘અનેકાર્થકોશ’ ઉપર ટીકા રચી છે

એમનો છેલ્લો શિષ્ય બાળચંદ્ર હોયો તેના જુદાજુદા, પણ તેના ઈર્ષ્યાળુ અને ખટપટી હોવા વિશેની જે દત્તકયા આજે ચાલે છે તે તદ્દન ખોટી તે નહિ જ હોય

૩૭

ઉપસંહાર

આચાર્ય હેમચંદ્રના જીવનમાં અનેક હકીકતો વણાએલી છે. ગૂજરાતનો હિતસંબંધ તેમના જીવનની સાથે ઓતપ્રોત છે.

ધર્મગુરુ તરીકે તેઓએ ગૂજરાતને શુદ્ધ અને સાત્ત્વિક ધર્મની શિક્ષા આપેલી છે.

રાજગુરુ તરીકે ગૂજરાતના રાજા સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળને રાજધર્મનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજાવેલું છે. તેમણે પોતાના સમયની પ્રજામાં જે જે નબળાઈઓ ભેળેલી તે બધી દૂર કરવા ઠીકઠીક પ્રયત્ન કરેલો છે; અને તે અર્થે 'યોગશાસ્ત્ર' વગેરે અનેક ગ્રંથો રચી પ્રજાને નિરંતર જાગતી રાખવાનું થયું તેઓ ચૂક્યા નથી.

તેઓ જેન સંપ્રદાયના અનુયાયી હતા; છતાં તેમણે કોઈ પણ સંપ્રદાય કે તેના અનુયાયીને સાંપ્રદાયિકતાની સંકીર્ણ દૃષ્ટિથી કદી પણ દૂભવ્યો નથી; એટલું જ નહિ પણ શક્ત્યતા પ્રમાણે સર્વધર્મોના સમન્વય કરવાની દૃષ્ટિ રાખીને તેમણે પ્રભને વ્યાપક-ધર્મનું શિક્ષણ આપેલું છે.

રાજાને તો તેમણે સર્વધર્મસમભાવને કેળવવાની તાલીમ વારંવાર આપેલી છે. અહિંસાપ્રધાન જૈન-ધર્મને માનનારી પ્રજામાં અહિંસાની અશુદ્ધ-વિકૃત-સમજને લીધે જે જે વિકૃતિઓ આવી ગયેલી અને તેદ્વારા પ્રજાનું તેમ જ રાષ્ટ્રનું જે અનિષ્ઠ ધમ્મેલું તે તેમણે દૂર કરવા કદી પણ પાછી પાની નથી કરી.

આ ઉપરાંત તેમણે પોતાની પ્રતિભાના બળે ગૂજરાતને સાહિત્યનો અદ્વિતીય ખજાનો બેટ કરેલો છે. એમના પહેલાં ગૂજરાતના કોઈ પ્રખર પંડિતે વ્યાકરણશાસ્ત્ર, અલંકારશાસ્ત્ર, છંદશાસ્ત્ર વગેરે નહિ રચેલાં. એમણે જ એ બધાંની રચના કરી છે; અને એમની એ રચનાઓથી જ ધનવંતું ગૂજરાત હમેશને માટે સાહિત્યવંતું પણ બન્યું છે.

સાંપ્રદાયિકતાના સંકીર્ણ વાતાવરણમાં રાજગુરુ થવું એ કાંઈ સાધારણ બનાવ નથી; છતાં તેમણે એ પદ પોતાનાં સંયમ, શીલ અને પ્રતિભાને બળે મેળવેલું અને જીવનપર્યંત બાળવી રાખેલું; છતાં

તેમનામાં અભિમાનનો ગંધ પણ ન હતો, અનાચાર કે સ્વચ્છંદતાનો લેશ પણ સ્પર્શ ન હતો. ત્યારે જુઓ ત્યારે તેમનામાં નમ્રતા જ જણાય. સદાચાર સંયમ અને શીલ તો તેમને રોમેરોમ ભરેલાં હતાં. રાજખટપટ એવી ચીજ છે કે તેની સાથે અંગંધ રાખનારો ભૂલધાપમાં આવ્યા વિના કે વિષય-વિલાસમાં લપટાયા વિના ન જ રહે; છતાં આચાર્ય તે બાળત ખૂબ જાગતા રહેતા. કદાચ કોઈવાર એવી નબળાઈ પોતામાં આવી ગએલી આચાર્યથી જોતા તો તેને તલ્કાળ દૂર કરવા પ્રયત્ન કરતા; અને ધર્મ શકે એટલી ત્વરાથી શુદ્ધ થવાને ઉગ્રમાણ રહેતા.

માણસ માત્ર જૂલનું સ્થાન છે; પણ માયા અને પૂર્ણ માણસની એ વિશેષતા છે કે તે ઠરી પણ એ જૂલનો દાસ બનતો નથી. એ વિશેષતા હેમચંદ્રમાં પહે પહે નજરે આવે છે.

આપણે એમની એ જ એક વિશેષતાને અનુસરવાનું લક્ષ્યમા ગણી આ પવિત્ર કથા પૂરી કરીએ છીએ.

શ્રી હેમચંદ્રનું જીવનવૃક્ષ

કલિકાલસર્વજ્ઞ આચાર્ય હેમચંદ્રનું અવમાન
(અવસાનમમય ૧૨૨૯)
(અવમાનરચણ-પાટણ)

આચાર્યનામ હેમચંદ્રસરિ
(આચાર્યપદમમય-૧૧૬૬)

બાર વર્ષ મંથનની સાધના
અને વિદ્યાધ્યયન

દીક્ષાનામ સોમદેવ, દીક્ષાસમય-૧૧૫૦
(અથવા ૧૧૫૪ માઘ શુ. દિ. ૪ શનિવાર)
[દીક્ષારથાન ખ બાત અથવા કણ્ઠાવતી (મેરુતુગમતે)]

પ્રવર્તિની પાદિની સાધ્વી
(અવસાન ૧૨૧૧ વિ. સં.)

મૂળ નામ ચાંગદેવ
(જન્મ સમય-૧૧૪૫
કાર્તિક શુ. દિ. ૧૫)

ઈ. સ. ૧૦૮૮-૮૯ નવેમ્બર-ડિસેમ્બર

માતા પાદિની

પિતા ચાચિમ

ગ્રાહ્યતાતિ (હેમચંદ્રની ગાતિ)
ધંધુકા (અમદાવાદ)
(હેમચંદ્રનું જન્મસ્થાન)
(ભાલપ્રદેશ)

આધારમંથ

અંથનામ	કર્તા	સમય	પ્રકાશક અને પ્રાસિરથાન
કુમારપાળ- પ્રતિબોધ	સોમપ્રભચરિ	તેરમો સદ્કા	ગાયકવાડ ઓરિયન્ટલ સેરીઝ, વડોદરા અંક ૧૪
પ્રભાવક- ચરિત્ર	પ્રભાચંદ્રચરિ	ચૌદમો સદ્કા (૧૩૦૬)	નિર્ણયસાગર પ્રેસ, મુંબઈ
પ્રબંધ- ચિંતામણિ	મેરનુગચરિ	ચૌદમો સદ્કા (૧૩૧૨)	મિલ્લી જૈનમંથમાળા, અમદાવાદ
પ્રબંધકોશ	રાજસેખરચરિ	પંદરમો સદ્કા (૧૪૦૫)	"
ઉપદેશ- તરંગિણી	રત્નમહિરચરિ	બેળમો સદ્કા	યશોવિજય જૈન મંથમાળા, જનારમ; દાદા ભાદનગર